Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
ноябрь
18
воскресенье
№ 263 (14463)
1925 [illegible]
Өртээ 3 кап.

ОРАЙТАВААНДА ШИИТПИРЛИГ ХӨДЕЛИР

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

Дээди Советтиң хүндүлүг кежигүннери, хүндүлүг депутаттар эштер!

Силерниң күзээшкиннер-биле холбаштыр амгы байдал дугайында чамдык үнелелдерин бээрин болгаш практиктиг болалдарны кысказы-биле илередирин чөпшээреп көрүңер.

Маңаа, Дээди Советтиң сессиязынга, дыңналып турган дүвүрээшкиннерни болгаш сагыш-сырааларны үлежип тур мен. Социал-экономиктиг талада болгаш хереглел рыногунда байдал ам дээрезинде экиживейн, улам дорайтап, нарыыдап турар. Чуртта политиктиг байдал база-ла нарыыдап, чидиглеңип турар. Националдар аразында харылзааларда чидиг чорук чавырылбайн, чамдык черлерде айыылдыг хевирлиг апар чыдар. Ниитилелдиң күштериниң каттыштырарынга болгаш чуртту кризистен уштуп алырынга моондактап турар өжээтен күштер, херек кырында көстүп келген. Чүге ындыг чүүлдер боор турарыл, ол база-ла билдингир — ёзулуг-ла политиктиг демисел, эрге-чагырга дээш демисел чорул турар. Ону ниитизи-биле анаа чүүл деп чугаалап болур турган, чүге дээрге бистиң ниитилеливистиң хөгжүлдезиниң амгы үе-чадазының боттуг чүүлдериниң дугайында чугаа чорул турар чүве болганда. Ынчалзажок ук демиселдиң бот-боттарынга удурланыкчы хевирлиг апар чыдарын болгаш ооң киржикчилериниң кандыг-даа чүүлдерин ажыглаарындан ыятпайн турарын оваарып эскербейн барып болбас.

Конституцияга удур хөделиишкиннерниң чепсээн ажыглап эгелээн, хоойлуларны ажыы-биле тооп көрбестээн, ниитилелде дүшкүүрлүг чорукту күштелдирип турар. Чурттуң чамдык девискээрлеринде ажыы-биле дерзии барыын үзелдиг политиктиг күштер көстүп келген, олар база-ла боттарының сорулгаларынга дүүштүр хөделип турарлар. Хөй-ниитиниң санал-оналын ыят чокка өскээр ажыглап, митингилерге дыңналган үннерни чоннуң негелдези деп мегелеп турар. Федеративтиг эвилел күрүнезиниң идеяларын боттарында хаара тудуп турар болгаш ук күрүнениң кол ооргазы болур күрүне эрге-чагыргазының институттарының: бүгү деңнелдерниң Советтерин, армияны, эрге-хоойлу камгалаар органнарның ат-алдарын баксырадыр дээш күштүг халдаашкыннарны кылып турар. ССР Эвилелиниң Дээди Соведи болгаш чазаа кризистен уштунуп алыр талазы-биле бистиң ниитилеливистиң онзагай чүүлдеринге болгаш амгы үениң байдалдарынга дүгжүп турар белен эвес, ындыг болзажок, тодаргай хемчеглерниң комплекизин чуртка саналдап киирип кээрге, оларны боттандырарын болдурбазынче угланган кампания команда берген чүве ышкаш калбарып эгелеп турар. Маңаа хамаарыштыр бүгү чүве база-ла билдингир — «баксыраан тудум улам эки» деп принцип ёзугаар, ону өске аргалар-биле ажыглап тура, хөделип турган, боттуг эвес күштер ниитилелде дүшкүүрлүг чорукту ажыглаарын, боттарының политиктиг сорулгаларын чедип алырын кызыдып турар.

Ниитилел демократтыг, эде тургузукчу күштерни база чаартылгага бердинген болгаш чурттуң салым-чолу дээш сагыш човап чоруур кижилерни каттыштырарын деткип турда, маңаа хамаарыштыр чугааны каш удаа кылган бис, чуртту кризистен уштурунуң талазы-биле харыысалгалыг шиитпирлерни хүлээп ап эгелээн амгы үе-чадада боттуг эвес күштер бистерни чидиг удур туруушкунче киир тыртарын күзеп турар.

Бистерни, бүгү совет кижилерни, мындыг айтырыглар дүвүредип турар: чүнү кылырыл, бо байдалдан канчап уштунуп алырыл, байдалды эки талаже өскертип алыр дээш чүнү кылза чогуурул, бо угланыышкында херек кырында чүү кылдынып турарыл? Ажыы-биле чугаалаарга, Дээди Советтиң ноябрь 14-те болган хуралынга силерниң берген саналдарыңарга бо айтырыглар дыңналып турган болдур ийин. Чүвени шыны-биле алырга, байдалды бистер шуптувус эки билир бис, ооң айыылдыын база көрүп турар бис. Чугаа экономика, политиктиг структуралар, социал тала, идеология дугайында-даа чорул турар болза, бистиң мурнувуста тургустунуп келген айтырыгларны бистер шиитпирлээр ужурлуг бис, ону кризистен эргидеги чагырып-дужаар системаже эглип келгеш эвес, а ниитилел чаартылгаларын улам ханыладып, эгелээн херээвисти эчизинге чедир шиитпирлеп тургаш, уштунуп үнер апаар бис деп чүвени тодаргайы-биле билип турар бис.

Шилип алыышкын кылдынган, баар орук тодараттынган. Шилчиишкин үезиниң бүгү улуг хемчээлдиг болгаш нарын комплекизин шиитпирлевишаан, ол орук-биле бистер бүзүрелдиг болгаш чайгылыш чок бурунгаарлаар ужурлуг бис. Ынчангаш бистер чурттуң удуртулгазында моон ыңай хөделип ажылдаарының тодаргай программазы чок деп даап бодаашкыннарга алыспас ужурлуг бис. Ындыг программа бар, ону коллективтиг күжениишкин-биле белеткеп кылган, ам ону боттандырарынче бүгү күштү угландырары чугула. Сорулгаларга, программаларга, оларның ужур-утказының болгаш кайы хире ажыктыының дугайында, кайы-бир тодаргай базымнарны кылырының хуусааларының дугайында төнчү чок чугааны кылып болгай-ла. Бистиң мурнувуста туруп турар хөй янзы айтырыгларның иштинден чаңгыс чүве тодаргай билдинип турар. Ол чүл дээрге күрүнениң ажыл-чорудулгазының келир үеде, ажыы-биле чугаалаарга, чурттуң амыдыралының амгы үезинде-даа, алыс утказы дараазында үш чүүл-биле тодараттынар.

Бирээде, кол угланыышкыннарны болгаш аңаа үндезилеп республикаларның хүлээп алыр документилерин боттандырарының үндезининге рынок харылзааларынче шилчиири.

Ийиде, Эвилел керээзин белеткээриниң база чарарының үндезининге националдар аразының, республикалар аразының харылзааларын чогумчудуп тургузары.

Үште, эрге-чагырганың аттарын көдүрери, ниитилел амыдыралының бүгү таларын улам демократчыдып тудары-биле холбаштыр сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаары.

Ниити күжениишкин-биле чугааны практиктиг ажыл-херекче угландырып көрээлиңер. Бо айтырыгны чүге силерниң мурнуңарга салып тур сен дээрге, бистерни үргүлчү-ле митингилер кылырынче, дискуссия кылырынче киир тыртарын оралдажып турар-дыр. Ол ажыл-херекке дузалавас, кижилерниң чөптүг дүвүрээшкиннерин болгаш негелделерин болдуруп турар. Мындыг байдалда эрге-чагырганың бүгү деңнелдери — Президентиден эгелээш, чер-чер Советтеринге чедир быжыг туруштуу ээлээр, өжээтен хөделиишкиннер кайы-даа таладан көстүп кээр болза, оларга удур шиитпирлиг туржуру чугула.

Камгаланыры болзун, шаап халдаар херек. Ыядыр, сестир чоруктуң бүгү хевирлеринден чайлаар ужурлуг бис. Бистер депшилгелиг политиктиг угланыышкынны камгалап турар бис, халдаашкыннардан камгалаар чүүлдеривис, саналдап киирип кээр чүүлүвүс база бар, бирээде ындыг-дыр.

Ийиде, амгы үеде ажылдап, чурттап турарывыс боттуг байдалды, чүнүң-даа мурнунда чурттуң бүгү социал-экономиктиг байдалын тооп көрбейн барып болбас бис, аңаа тодаргай доктаар бодап тур мен. Хүн бүрүдеги амыдыралдың байдалдарын экижидери — бирги ээлчеглиг айтырыг. Чоокку келир үе кижилерни дүвүредип турар. Ооң-биле холбаштыр кышкы үеде чурттуң аъш-чем-биле хандырылгазы, оон амыдырал - чуртталгазының хандырылгазы кандыг янзылыг апар чыдарыл? Мен оон эгелеп көрейн, чүге дээрге аш-чуттуң чоокшулап кел чыдарының дугайында парлалгада янзы-бүрү нүгүлдээшкиннер көстүп кээп турар, ол дугайын эскерген боор силер. Ол айтырыгларны чазак, эрге-чагырганың болгаш эргелеп-башкарылганың органнары шиитпирлеп турар, чуртта экономиктиг байдалды быжыглап экижидеринге-даа, рынокче шилчиишкин биле холбаштыр кончуг чугула чүүл — ниитилелди быжыглап экижидип алырынга-даа, олар шиитпирлиг ужур-дузалыг боор турар.

Бодувустуң бүдүргенивис аъш-чемниң курлавыры эрткен чылда турганынга деңнежип турар, 145 млрд. рубльдиң продукциязы бар. Тарааның ниити чыылдазы 240 млрд. тонна болур хевирлиг, ол дээрге эрткен чылда турганындан 29 млн. тонна хөй болур. Ногаа, картофель, чигир свеклазы, кат-чимис талазы-биле байдал багай. Эът болгаш сүт бүдүрери шоолуг эвес-даа болза, эрткен чылда турганындан арбын болур. Бо чылдың кыжынынга 16 млн. тонна хөй концентрастаан чемнерни белеткээн. Бодүүн болгаш чулуктуг мал чемнерин эрткен чылдың деңнелинден эвээш эвести белеткээн. Чамдык девискээрлерде бергелээшкиннер туруп турар, ынчалзажок ажыл-херекти уламчылап чорудар херек. Чүге дээрге аъш-чем аймааның ниити хемчээли келир чылдың дүжүдүүнге чедир, даштыкыдан ол чүүлдерни немей садып албас болзувусса, чедишпес дээрзин санаашкыннар көргүскен. Үнүш үзүн, чигирни, эътти, сүт продуктуларын садып алыр дугайында шиитпир хүлээп алдынган. Тарааны база немей садып албас болза хоржок. Ниитизи-биле мынча деп чугаалап болур мен: аъш-чем айтырыында байдал чиик эвес, чоннуң аъш-чем хандырылгазын чүгле үзүктелдирбес эвес, харын элээн экижидер төлээде колхозтарның, совхозтарның болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң бир демниг күжениишкининг ажылдаары, чазактың талазындан чогуур шиитпирлерин хүлээп алыры негеттинер.

Бо херекте улуг курлавырлар бар: ажыл-агыйларының ажыл-агыйжы бот-тускайлаң чоруун көскүзү-биле калбартыры болгаш оларның талазындан көдээ ажыл-агый ажылдакчыларынга инициативчи болур аргаларны бээри. Күрүне органнары, чер-черде Советтер аграр политиканың айтырыгларының талазы-биле бистиң чаа көрүүшкүвүвүстү боттандырар, ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа хевирлерин шиңгээдип алыр, идиг бериишкиннерни калбартыр дээш кышкы үеде хөй чүүлдерни кылыр ужурлуг. Ажыл-херекти ынчаар тургузар болза, мал ажылындан-даа, аңаа кижилер мал чемнерин болгаш бүдүн фермаларны боттарының холунга ап алыр, ол ышкаш чер ажылындан-даа бериимче чоокку айларда алдынып эгелээр.

База бир чайлаш чок негелде — керээлер ёзугаар база күрчагыгларга дүүштүр продуктулар болгаш аъш-чем чорудуп бээрин хажык чокка күүседири-дир. Эътти болгаш сүт продуктуларын ниити-эвилел фондузунга киирер талазы-биле чамдык республикаларда, областарда сагылга-чурум кедергей куду деңнелге чедир кошкаан, ынчангаш бо дугайында чугаалап турарым ол-дур. Күрчагыгны, продуктулар чорудуп бээрин боттандырар механизмни чедир сайзырадыры негеттинип турар. Ындыг механизм ажылдаар ужурлуг. Кандыг болуп турарын ам сайгарып көрээлиңерем. Оперативтиг медээлерни ёзугаар алырга, 10 айлар дургузунда Россия Федерациязы 154 муң тонна, Украина — 118 муң тонна, Белоруссия — 47, Казахстан — 61, Краснодар край — 37 муң тонна эътти чедир бербээн. Продуктулар чорударын Татария, Оренбург область, Башкирия база күүсетпээн. Ооң түңнелинде хөй хоорайлар болгаш үлетпүр төптери хөй эътти болгаш эът продуктуларын чедир албаан. Эът болгаш сүт продуктулары-биле хандырылга Свердловск, Челябинск областарда, Тюменьде дыка берге байдалдыг болу берген. Хандырылганы болдунар-ла шаа-биле деткиир дээш айтырыгны чазак деңнелинге шиитпирлээр ужурга таварыштывыс. Свердловск область кожазы областардан, Краснодар, Ставрополь крайлардан, Волгоград, Липецк болгаш өске-даа областардан 19 муң тонна ажыг эътти азы алырының барык үштүң бир кезиин чорудуп берикчилерден 9 айларда чедир албаан.

Үлетпүрнүң өске төптеринде байдал оон-даа чидиг. Ниити-эвилел фондузунче чорудуп бээр чүүлдерден хөйнү Москва болгаш Ленинград база чедир албаан, хандырылга ында база дыка чидиг байдалдыг болу берген. Прибалтика республикалары сөөлгү үеде дыка багай ажылдап турар. Грузия, Армения, Азербайджан эът хандырылгазының талазы-биле берге байдалга таварышкан. Россия Федерациязының, Украинаның, Казахстанның удуртукчулары аазаан болгаш тараа бүдүрериниң хемчээли көвүдээн турбуже, ол республикалар күрчагыгны күүсетпээн. Тарааны күрүне шыгжамырынга киирер талазы-биле чамдык удуртукчулар колхозтарга болгаш совхозтарга моондактап турган дугайында медээ бар.

Бот-башкаланырының, хүлээлгелерни болгаш керээлерни херекке албазының оруу-биле чоруур болзувусса, аъш-чем хандырылгазы, республикаларның болгаш регионнарның аразынга харылзааларның бүгү комплекизи улам-на нарыыдап, бергедээр апаар, ону канчап-даа болдуруп болбас. Украинадан келген бир херээжен кижи-биле Москва рыногунга болган чугааны дүүн медээ дамчыткан. Продукция ап алгаш, маңаа арай боорда чедип келгенин ол чугаалаан. Элээн каш дозугларны дамчыштыр ол келген, ону эрттирбейн турган. Каайлы хыналдазы областарның, республикаларның аразында ынчаар нептерей берген-дир!

А шуптувус кады, дем-биле хөделип, чүгле күрүне актылары-биле доктааттынган дугуржулгаларны эвес, харын бот-бодувуска берген сөзүвүстү күүсетпишаан, чүгле ынчаарда кризистен уштунуп шыдаарывысты бо залга болгаш өске-даа мындыг залдарга чугаалап турган бис. А бир-тээ, ындыг болганда, ону билип турар болганывыста, ССРЭ-ниң Дээди Соведи аңаа хамаарыштыр бөгүн шуут тодаргай айтыр ужурлуг. Аңгыланыышкынның, ажыл-агый башкаланыышкынының оруу-биле эвес, а кады ажылдажылганың оруу-биле чурттуң хандырылгазын чогуур деңнелге тургузуп шыдаар бис.

Бараан-материалдыг үнелиг чүүлдерни дажыглаарының оруунга республикаларның, регионнарның моондаан тургусканы ниити-эвилел рыногунга хамаарыштыр үреглекчи хөделиишкин болуп турарын немеп каар бодай-дыр мен. Ынчаарга нефть болгаш одаар чүүл курлавырларын Эвилел чазааның күрчагыын ёзугаар чорудуп берип турар. Бергелер турзажок, бо продуктуларны хереглекчилерге чорудуп бээрин чүс хуу, барык ол хире күүседип турар. Ол регионнарга бараан чүүлдерни өске шиитпирлер ёзугаар чорудуп берип келген, ынчангаш ону бир янзы көөрү күзенчиг-дир. Чүгле административтиг хемчеглер-биле бүрүн шиитпирлээри болдунмас болганда, рынокче дүрген кирери чугула дээрзин бо бүгү база катап балыткап турар-дыр. Бо дээрге бистерге база сагындырыг-дыр.

Кышкы байдалдарда канчаар ажылдаар дугайында ам чугаалап көрейн. Бо айтырыг кижилерни дүвүредип турар. Эң-не ниити медээни ёзугаар алырга безин, төпке, республикаларга, чер-черге чоруткан ажылдың түңнелинде улус ажыл-агыйын одаар чүүл, энергия-биле хандырарының үндезиннери бистиң кышкы айларывыска четчир кылдыр мун-не тургустунган ышкаш. Ниити курлавырлар эрткен чылдаазы-биле деңнээрге, элээн хөй, ынчалзажок нефть талазы-биле бергедээшкин бар. Чамдык адырларда болгаш регионнарда берге байдал тургустунган, ылаңгыя бирги ээлчегде Ыраккы Чөөн чүкке хамаарыштыр немелде хемчеглерни алыр ужурга таварышкан бис. Ам ында байдал мун-не чүгээр болу берген хире.

Россияның, Украинаның, Молдованың, Азербайджанның, Армениянын чамдык черлеринде чоннуң хөмүрдаш хереглелин хандырарының сорулгазы ам-даа күүсеттинмээн. Бо айтырыгны чазак шиитпирлеп турар, ынчаарга бо талазы-биле төптүң болгаш республикаларның дем-биле ажылдаары чугула. База бир айтырыг — металлургия бүдүрүлгелерин коксталыр хөмүр-даш-биле хандырарының айтырыы бар. Ук хандырылга чүгле металлургтарга эвес, харын машина тудуунга, капитал тудугга, бүгү улус ажыл-агыйынга улуг ужур-дузалыг. Айтырыг шиитпирлеттинип турар, ынчалзажок ындыг хөмүр-даштың чамдык бүдүрүкчүлери айтырыгның нарынын, ниити-эвилел рыногунуң негелделерин херекке албайн, коксталыр хөмүрдашты делегей рыногунга садыглап турар.

Орук болгаш турум локомотив ажыл-агый парыгын белеткээринде улуг четпестер бар, ону кичээңгейниң төвүнге тургузар херек. Чөөн Сибирьниң, Забайкальениң, Куйбышевтиң, Приднепровскиниң демир-оруктарындан дүвүрээзиниг медээлер кээп турар. Бо бүгү айтырыглар хамаарышкан республиканың, регионнарның, адырларның, төп органнарның эрге-хүлээлгезинге дорт онзажып турар болганда, дем-биле хөделир херек, эштер.

Одалга-энергетиктиг комплексте, ылаңгыя шахтерларның, нефтижилерниң амыдырал болгаш күш-ажыл байдалдарынга хамаарыштыр бөдүүн эвес, нарын байдалдың тургустунганын чугаалаар херек. Моон соңгаар келир үеде канчаар ажылдаарын ам тодаргайлап турар үевисте бистиң ниити сорулгавыс — бааза адырларны хөгжүдеринче эң улуг кичээңгейни угландырары, ындыг күчүлерниң быжыг ажылдаарын хевээр арттырары, харын бедидери болур. А ол дээрге хамыктың мурнунда кижилер дугайында сагыш салыышкын-биле, инициативазын көргүзер, ажыл-ишчи ёзу-биле ажылдаар аргаларны оларга бээри-биле холбашкан. Техниктиг депшилгениң айтырыгларын бистиң үлетпүрүвүстүң, машина тудуунуң шугуму-биле шиитпирлээр кылдыр оларга дузалаары черле чүүлдүг болур. Быжыг туруштуг болдуварының бюджеттен дашкаар фондузун тургуспайн, ону чедип алыры болдунмас, ынчаарга эвилел чазааның болгаш эвилелдешкен республикалар чазактарының аразынга ол дугайында амгы үеде чугаа болуп турар. Чуртта байдалды чогумчалыг болдурарынга эргежок чугула бо бүгү айтырыгларже чогуур кичээңгейни Дээди Совет планны, бюджетти чугаалажып көөрде угландырар дээрзинге идегээр мен.

Бо үндезин айтырыгларны шиитпирлээриниң аргазын ССРЭ-ниң болгаш Эвилелдешкен республикаларның чазактары соңгаарладыышкын чокка тывар ужурлуг. Энергия-биле хандырылга чамдык черлерде дыка берге байдалдыг болу берген, маңаа, Дээди Советке хөй хуралдарга, өске-даа шуулганнарга — ылаңгыя профэвилелдер съездизинге үргүлчү илергейлээн сеткил дүвүрээшкиннеринге каттыжып турар мен.

Бүдүрүлге черлериниң бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын быжыглаар, ажыл-агый харылзааларын хевээр арттырар, сайзыраңгайжыдар, чарлынган керээлерниң күүселдези дээш харыысалганы бедидер дугайында онзалап чугаалаар херек. Ажыл-биле хандырылга канчап баарыл, а ол дээрге шалың кандыг болурул, а ол дээрге — амыдырал канчап баарыл, кандыг болу бээрил деп айтырыг кижилерни дүвүредип турар. Мөөң өртектер, ылаңгыя рынокче шилчиириниң холбашкан ындыг өртектер, билдинмес чорук керээлерниң чарарын саададып турар деп санал келген. Ынчаарга хамык ужур чүгле өртектерде эвес, харын түс черниң кызыы эрге-ажыын хараар чорук база моондак болуп турар. Иштинге керээлер чардынмаан турда, дашкаар барып керээ чарарын чамдык республикаларга ажыы-биле болгаш бүдүү хораан турганы билдингир болгай. Ниити-эвилел рыногу биске херек, ол чокта хоржок, бүгү моондактаашкыннарны — түс чер характерлиг эрге-хоойлу, экономиктиг моондактаашкыннарны чайладыр херек деп үргүлчү чугаалап турар-дыр бис. Ындыг турбуже, чамдык кижилер тускайлаң, чааскаан чурттай бээр деп бодап турар. Ынчаарга ындыг чүткүүшкүн тывынгыр, кылынгыр чорукка, инициативаны көргүзеринге, кады ажылдакчының шилип алырының экономика талазы-биле хостуунга идиглиг болур бе ынчаш?

А кады ажылдажылга эргежок чугула. Европаның, бүгү делегейниң ажыл-агыйын көрүңер даан. Кады ажылдакчыларны бүгү чер болганда, чүгле боттарының чурттарында эвес, харын өске диптерде безин дилеп, сураглап турар. Күжениишкиннерни каттыштырбышаан, шапкын хөгжүлдеге, өзүлде темпилеринге, чаа-чаа чедиишкиннерлиг болурунга улуг чаа идиг бериишкиннерни хандырып турарлар. Бир эвес башкаланып аңгыланыр болзувусса, моон мурнунда турганы ышкаш, бүдүрүлгелерге хамаарыштыр кеди чок албадаашкын катап тургустунуп келир ийик. Ол дугайын бүдүрүлгелер удуртукчулары оларның-биле ужуражышкыннарга удаа-дараа чугаалап турар. Эштер хомудавайн көрзүн, ынчалзажок чугаалаар ужурлуг мен — ол дээрге сарыыл чок политика-дыр. Экономиканың чогумчалыг хөгжүүрүнүң логиказынга, харын рынокче шилчиишкинге ук политика чөрүшкек болуп турар. Бир эвес бистер кандыг-даа соңгаарладыышкын чокка бистиң туруштарывыска элигелер киирбес болзувусса, ооң биске кайы-хире когарал чедире бээрин бистер шуптувус удавас биле бээр бис.

Экологтуг бодалдарга сылдап алгаш, ылаңгыя нефть-химия бүдүрүлгелерин кандыг-даа барымдаа чок черге хаай бээринге хамаарыжыр айтырыглар бар. Бо айтырыгларже эглип көөр херек. Оларны боттуг, амыдыралче туруш-биле чугаалажып көөр, хора чедире бээр чүүлдерден кижилерниң амыдыралын, чурттаарының байдалын айыыл чок болдурар дээш бүгү-ле эргежок чугула чүүлдерни кылыр, ынчалза-даа бистиң индустриявыстың хереглелиниң дугайын уттуп болбас талазы-биле Президентиниң даалгазы бар. Чиг эттиң чедишпезиниң хараазы-биле хөй-хөй бүдүрүлгелер продукцияны бүдүрүп үндүрүп шыдавас болганындан бистер ам он-он миллиард акшаны чидирип турар болгай бис. Чиг эт бүдүрүп үндүрүп турар чуртта бар күчүлерниң чамдыктары ажылдавайн турар. Ындыг болганда ол адырлар ажылдазын дээр болзала, чиг этти валюта-биле садып алыр ужурга таваржыр апаар бис.

Оон-биле кады валюта херектеринге хамаарыштыр олче үргүлчү кииriштире бээр чүүлдеривис барыын партнёрларывыстың чиктигзинтеп бодалын тывылдырып, экономиктиг болгаш политиктиг когаралды таварыштырып турар. Чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнде ажыл-агый керээлерин чарары саадап турар. Ам чазак-даа, Валюта комитеди-даа бо адырларга херек чиг этти садып алыры-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлеп турар. Бот-боттарын балдырлаар чорукту соксадыр херек. Ынчангаш дүрген дугуржур болгаш шиитпирлерни хүлээп алыр херек. Бистер төптү хөй удаа шүгүмчүлеп келген бис, ону шүгүмчүлээри чөптүг-даа, ону ам-даа үргүлчүлеп турар бис. Ол дугайын бөгүн база дыңнай бээр боор бис деп бодап тур мен. Бо айтырыглар талазы-биле дугуржулга боттуг эвес туруштарның хараазы-биле, кижи бүрүзү болунче чоорганын чая тыртып чыдары-биле нарыылай бергенин көрүп тур бис. Ол кончуг айыылдыг-дыр.

Ам мен экономиканы чогумчударының кол угланыышкыннарының боттаныышкыны-биле, чаа Эвилел керээзиниң белеткели-биле холбашкан өске хемчеглер дугайында, бистиң политиктиг системавысты сайзыраңгайжыдар талазы-биле улам ыңайгы базымнар дугайында информацияны силерге кончуг кысказы-биле чугаалаар бодап тур мен.

Рынокче шилчилгени төптүң болгаш республикаларның бот-боттарының аразында харылзашкак ажылы кылдыр көрүп турар. Төпке хамаарыштыр алыр болза, ол мында үш угланыышкын-биле чоруп орар. Ол дээрге, хамыктың мурнунда, акша-сан-хөө системазының доктаамал болуру-биле, рынок инфраструктуразын хевирлеп тургузары-биле, өнчүнү күрүнеже эвес болдурары-биле, аргалыг, тывынгыр ажыл-чорудулганы хөгжүдер, экономиканың монополияжы бээрин болдурбас талазы-биле хоойлуларны, чарлыктарны болгаш доктаалдарны ажылдап кылыры болгаш хүлээп алыры-биле холбашкан хемчеглер-дир. Ам үнер деп турар хөй санныг эрге-хоойлу документилери мээң холумда туруп турар, ынчалза-даа

(Уланчызы 2-ги арында).

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Чаартылгаларның айыттынган оруу-биле моон ыңай канчап база кайнаар чоруурул, чуртта тургустунуп келген берге байдалдарда чүнү кылырыл? Бо айтырыгларны харыылап бээрин чон чүнүң-даа мурнунда парламент кежигүннеринден — боттарының соңгуп алган депутаттарындан манап турар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының ноябрь 16-да болган ээлчеглиг хуралынга чуртта байдал дугайында айтырыгны чугаалашкан. Хуралды ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов ажыткан.

Ээлчеглиг хуралдың ажылынга ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, Эвилел чазааның болгаш ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүннери, чамдык эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, автономнуг округтарның, крайларның, областарның удуртукчулары киришкен.

Чуртта байдал дугайында илеткелди ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев кылган.

(СЭТА).

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Төп Контроль Комиссиязының Пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың ноябрь 16-да РСФСР-ниң Компартиязының Төп Контроль Комиссиязының Пленуму бооп эрткен. Ооң ажылынга партияның республика, край, область болгаш Москва хоорай организацияларының контроль органнарының удуртукчулары, партияның өөредилге, эртем албан черлериниң, солуннарның болгаш журналдарның ажылдакчылары киришкен.

Пленумга дараазында айтырыгларны чугаалашкан:

1. Партияның чаартылып турар байдалдарында РСФСР-ниң Компартиязының Төп Контроль Комиссиязының ролю болгаш сорулгалары.
2. Организастыг айтырыглар.

Бирги айтырыг талазы-биле илеткелди РСФСР-ниң Компартиязының ТКК-зының даргазы эш Н. С. Столяров кылган.

Санал-онал солчулгазының соонда чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Пленум РСФСР-ниң Компартиязының ТКК-зының кежигүнүнүң статузун, ТКК-ның Президиумунуң болгаш доктаамал комиссияларының дугайында дүрүмнү бадылаан, доктаамал комиссияларны тургускан, ТКК-ның аппаратының структуразын бадылаан. Доктаамал комиссияларның удуртукчуларынга эштер А. Я. Немтиновту, А. А. Власенкону, А. П. Думачевту бадылаан.

Пленум РСФСР-ниң Компартиязының ТКК-зының даргазының бирги оралакчызынга эш П. Я. Слезкону, дарганың оралакчызынга эш Н. Ф. Катковту соңгаан. Президиум кежигүннерин соңгаан.

РСФСР-ниң Компартиязының ТКК-зының Пленумунга РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюро кежигүнү, ТК-ның ийиги секретары эш А. Н. Ильин чүве чугаалаан. Пленумнуң ажылынга СЭКП-ниң ТКК-зының даргазының оралакчызы эш Г. Г. Веселков, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюро кежигүнү, ТК-ның секретары эш Н. П. Силкова киришкен.

ЧЫЛГЫНЫ ӨСТҮРЕР-ЛЕ, ӨСТҮРЕР

Сөөлгү үеде номчуп, дыңнап, көрүп чоруурумга, чылгы малды өстүрер дээш черле шору сагыш салып турар апарып-тыр бо. Өөрүнчүг-дүр. Эң ылаңгыя бо чоокку үеде солуннардан номчуурумга, чылгы малды күрүнеге садарының өртээн база өске малдар — инек, сарлык-биле деңнеп каап-тыр. Ол-ла болгай харын. Шагда-ла ынчаар турган. Чүден артык амданныг, хоолулуг эъттиг малды мурнунда тоовас турду. Кижи бодаарга, ол малдың ажык-дузазын билбес кижилер-ле ындыг дүрүм-саавыр үндүрүп турган болгу дег.

Чоокта чаа радиодан чылгы мал дугайында дамчыдылга дыңнатым, улус чугаалап турлар. Бисте, Тывада, чылгы өстүрер талазы-биле тускай ажыл-агый база бар ышкажыл. Эки-дир.

Чылгының ажык-дузазы кижи черле үнелеп четпес чүве-дир ийин. Аргыжар, тергелээр, шанактаар, аңнаар, мал кадарар, эът-кежиин, чел-кудуруун, дүгүн ажыглаар — ваажок-ла ажыктыг мал.

Шаанда тыва улус чылгы малга тергиин ынак, оон оорга-мойнун камнап, колун-чиримин таарыштырып, ээртеп мунуп чордувус. Холдарынга, буттарынга хан «дүжүптерге», боттарывыс ханнап, эмнеп ап чордувус.

Амгы үеде чылгы малды азырап ажаап, эдилеп турарын көөрге, сеткилге таарышпас-ла-дыр. Чүгле ону мал кадарарынга колдады ажыглаар-дыр. Харын чарыштырып турар апарганы база эки аа. Районнарга безин чарыштырары көвүдеди. Орта өөрүп чор мен.

Сиген кезиилдезиниң үезинде-ле аътты ажыглаза деп бодаар мен ийин. Машина-техника барып шыдавас черлерге сиген кезер, көвээн сөөртүрде ол-дур. Оон аңгыда, пресстээн саванны, сигенни чүге тергелеп алгаш, аът-биле сөөртүп болбазыл? Кыжын база шанактаар. Бо-ла бот-акшаланыышкын үезинде ажыктыг малывысты көвүдели өстүрүп, ону «ийи буттуг бөрүлерден» дүн-хүн чок камгалап көрээлиңерем деп мындыг күзелдиг мен.

Кыргыс ЛАМАЖАП.
Чадаана хоорай.

Дүвүренчиг медээ

ӨГГЕ КАНЧАП КЫШТААРЫЛ?

Ийе, малчыннарның дыка хөйү өгге кыштаары чажыт эвес. Ынчангаш «Ак-Туруг» совхозтуң дирекциязы дузалакчы кадарчы Хайбаң Кызыл-оолдуң өг-бүлези бо чылын өгге кыштапсын деп бодап турар чадавас хевирлиг. Улуг-Хову деп черде 500 ажыг өшкүнү ийи өг-бүле кадарып турар. Х. Кызыл-оол — дузалакчы кадарчы.

Чамдыкта харын бажың тудар арга чок-даа болгулаар. Ынчалза-даа бо кыштагда ол өг-бүлеге бажыңны тудуп бээриниң аргазы турган. Ол мындыг чүве: өске черге турган эрги бажыңны бускаш, ук малчынга тудуп бээри-биле херек ыяшты сөөртүп эккелген. Ам хыш дүштү. Бажың ыяжын уламчылап сөөртпээн-даа, ону тудуп болур ажылчын күжү бүдүн совхозта кайын чок чүве деп. Шефтиг-даа организастарга бүдүү бээр ажыл-ла-дыр. Ынчангаш малчынывысче көрнүп көрээлиңерем, ак-туруглар.

Кызыл-оол КОМБУ.
Улуг-Хем район.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

(Уламчызы. Эгези 1-ги арында).

бир-тээ, ол хөй санныг айтырыгларны силер билир болганыңарда силерниң кичээнгейиңерни олче угланвас бодап тур мен. Шилчилге үезинде хамаатыларның ажылга тургустунуп алырын болгаш оларның социал камгалалын таарыштырар талазы-биле актыларны ажылдап кылыры дооступ турар. Бүгү ажыл 1991 чылдың планының болгаш бюджединиң ажылдап кылыышкыны-биле бүрүн харыызаалыг чоруттунуп турар.

План-биле-даа, бюджет-биле-даа байдалдың берге, аар болганын чажырар аргам чок. Чогумчалыг хевирниң шыңгыы хемчеглери херегин, ындыг болганда олар анаа-ла чарлаттынып каар эвес, а баш удур бодалдарның база планнарның тургузукчу кезээ болуп артар. 1990 чылдың күрүне бюджединче кол чүүл кылдыр кирер ужурлуун бистер шуптувус билип турар бис. Ынчалза-даа кажан айтырыг ол негелделерни боттандырарынга чедир тургустуна бээрге-ле, чүгле бодунуунга эвес, бүгү-ле чүвени төпке, өске республикаларга тургузарын саналдап турарлар. Ол-бо талаже чал тыртыжары — ам ийи ай үргүлчүлеп тур, байдал бөгүн безин кончуг шыңгыы хевээр. Республикаларга болгаш төпке бүгү айтырыгларны үш-беш хүн дургузунда чедир шиитпирлеп, дугуржуп алыр херек. Шилчилге үези дугуржулгалыг шыңгыы хемчеглерни боттандырарын негеп турар. Ынчангаш ол бүгү бистиң шуптувуска хамааржыр.

Онзагай айтырыг — камгалал секторунуң бүдүрүлгелериниң конверсиязы. Орта хамаарышкан программаны Президент чөвүлелинге чугаалажып көрген, ам ону чедир ажылдап кылыры дооступ турар. Амгызындан боттуг структуралыг политикага улуг курлавырларны оортан көрүп турар бис. Рынок экономиказынга чагыртпышаан күрүнениң даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазы эде тургустунуп турар, ада-чурт бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазын экижидеринге болгаш даштыкы капиталды хаара тударынга кириштирер эрге-хоойлу болгаш экономиктиг чаа аргаларны тургузуп турар. Ол талазы-биле Президентиниң Чарлыы ам үне берген, чазактың делгеренгей шиитпири белеткеттинип турар.

Сөөлгү айларда элээн хөй күрүнелер-биле чугаалажыышкыннар эрттиргенин билир силер. Ылаңгыя бистер Европа чурттары-биле, оларның экономиктиг каттыжыышкыннары-биле харылзааларның канчаар экижип турарынга чүүлдүгзүнүп турар бис. Таарымчалыг негелделер ёзугаар улуг хемчээлдиг чээлилер тыпсырының дугайында дугуржулга чедип алдынган. Ол чээлилерниң күзели-биле бистиң рыногувус барык-ла 50—70 миллиард рубль өртектиг барааннар-биле долдунуп болурун санаашкыннар көргүзүп турар. Ол дээрге шыңгыы деткимче-дир.

Оон аңгыда, харын-даа чоокку үеде даштыкы компанияларның киржилгези-биле бистиң аъш-чем болгаш чиик үлетпүрүвүстүң хөй-хөй бүдүрүлгелерин чаарты кылырын боттандырар. Оларны ам безин кылып кириптеринге олар беленнер, ынчалза-даа олар негелделерни билип алырын, чүгле анаа-ла билип алырын эвес, харын-даа бо чорудулгага киржирин күзеп турарлар. Оларда хөй-хөй саналдар бар. Чүге дээрге, амга чедир кылдынып келген чүүлдер чогуур хуусаазында үргүлчү-ле эгидилгелиг эвес болуп келген.

Бо бүгү, эштер, кончуг чугула, ынчалзажок бистер холдуунда боттарывыска идегээр болзувусса эки боор. Сөөлгү үеде маңаа хамаарыштыр айтырыглар салдынып турда, чижээ, Германияга чоокта чаа чоруп турган үемде, чугула политиктиг болгаш экономиктиг керээлерге база документилерге ат салдынып турда, мен айтырыгны ээзэш сан-түң дугайында чугаа чоруп турарын бистиң чонувус болгаш бүгү барыын тала билип алырынга дүүштүр салып турган мен. Бистер 10—20 млрд. рубльдиң дугайын чугаалап турган бис, ынчаарга 16 млн. кижи чурттакчылыг турган ГДР-ниң каттышкан Германияже киреринге 10 чыл хире хуусаа, 700 млрд. хире доллар акша негеттинер турган. Бистиң триллион рубль ажып турар национал продуктувусту болгаш 10—20 млн. рубльди деңнештүүрлей бодап көрүңерден. Ынчангаш кол аар чүък, улуг харыысалга бистиң бооп турар. Бо берге үеде чогуур хөделиишкиннерни кылырынга чээлилер херек, ол дугайын силерге каш удаа чугаалап турган мен.

Бо бүгүнү ап көөрге, бисте чүгле сорулгалар эвес, а оларны чедип алырының тодаргай оруктары, тодаргай хемчеглери ажылдап кылдынган. Бир эвес бо бүгү чүүлдер айыткан хемчээли-биле доктааткан үезинде боттаны бээр чүве болза, келир чылдың ортан үезинде көскү өскерлиишкиннерни эскере бээр бис. Ол чорук амгы үеде эвилелдешкен республикаларның кайы хире бир демниг ажылдаарындан, бүгү деңнелдерниң күүсекчи эрге-чагыргаларының кайы хире ажылдаарындан хамааржыр. Сөөлгү чижек бодур. Чоннуң хөй кезииниң холунга кирбейн турар каас-коя чорукка херек бараанарның өртектериниң дугайында айтырыгны шиитпирлээрин эрткен чазын бүгү деңнелдерге чугаалажып турган болгай. Ону бүгү программаларга, ооң иштинде Россияның парламентизиниң чүүлдүг деп көргени Шаталинниң болгаш Явлинскийниң тургусканы баштайгы төлевилелге киирген турган. Оон туржук, бо айтырыгны Борис Николаевич-биле тодаргай сайгарып көрген чүве, бараанарның данзызынга чогуур тодаргай эдилге-өскерилгелерни ол киирген. Бүгү чүвени өөренип көрген турда-ла, хеп-хенертен РСФСР-ниң Дээди Совединге улуг шуугаазын болу берген. Биске чүге сагындырбааныл деп чугаалап турарлар. Ынчаарга бистер бо айтырыгны чартык чыл дургузунда чугаалажып келдивис ышкажыл, бүгү эвилелдешкен республикалар ындыг базымны кылыры чугула деп чөпшээрешкен турган.

Бистиң тодаргайы-биле дугуржуп алганывыс бо айтырыгга хамаарыштыр безин бо хире балдиннес чүүлдер тургустунуп турар-дыр. Эвилелдешкен республикалар дугуржуп турган, ону шиитпирлеп кааптар деп бодап тур мен, а бистер оон улуг хемчеглерни сайгарып чугаалажыр болгаш хүлээп алыр ужурлуг бис. Бистер программаны чүүлдүг деп көрген бис, күүсекчи эрге-чагырга ону боттандырар аргаларлыг болур ужурлуг, ындыг таварылгада буруңгаарлап болур бис. Бир эвес чазактың талазындан — Эвилелдиң-даа, республиканың-даа — кылган базым бүрүзүнге чигзиниишкинни тургуза бээр болза, чаңгыс черге таптааш туруптар бис. Бо хире улуг хемчээлдиг ажылды калбарты берген үевисте ындыг чүүлдерни болдуруп болбас. Бүгү чүвени чазак холунга ап алзын, боду харыылазын. Бистер деткиир, дузалаар ужурлуг бис.

Амгы үеде кижи бүрүзү эрге-чагырга кризизиниң дугайын чугаалап турар апарган. Чуртта байдалды экижидер талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алырының талазы-биле төпке шудургу, оон эрткеш, дорту-биле чугаалаар апаар, кыжаныглыг негелделер салдынып турар. Ындыг кыйгырыгларның чугаа хөй кезиинде чер-черге болгаш республикаларга боттарынга шиитпирлээр айтырыглар дугайында чоруп турар-даа болза, чөптүүн маргыжар бодавайн тур мен. Херектиң ужуру чүдел, бүгүдениң хаара туткан эрге-чагырганың орнунга эрге-чагырга чок чорук чүге тыптып келгенил деп айтырыгны дорту-биле салыр херек. Кайы-бир кижиниң санап турары күрүне бажында ылбай, бодунуу дээш туржуп шыдавас кижилер келген дээр чижектиг чүүл-биле чөпшээрежири чигзиниг. Мындыг байдалдың херек кырында чылдагааннарын сайгарып алыры чугула.

Оон мурнунда эрге-чагырганы организастаацын чаңгыс сес-биле — партия деп сес-биле илередип болур турган. Ол бүгү чүвени — күрүне органнарын-даа, хөй-нииити тургузугларын-даа хаара тудуп турган. Конституцияның чогуур нормалары-биле дүүшкен СЭКП-ниң кандыг-даа шиитпирлери ону сайгарып чугаалажып болбас дорт дужаал турган. Ол дээрге кадыг-шыңгыы, бодунуң аажы-биле ужур-утказы авторитарлыг система турган, ынчалзажок ол демократияның принциптеринге таарышпайн келген болгаш чурттуң нииитилел хөгжүлдезиниң талазы-биле алыр болза, канчаар-даа аажок улуг чидириглерге база хажыдыышкыннарга чедиргенин билир бис.

Бис оортан сагыштыы-биле чайлаан бис, ынчангаш дедирленир орук чок. Ынчалзажок эрге-чагырганың эрги структуразындан чайлааш, чаа сорулгаларга дүгжүп турар демократтыг механизмнерни ам-даа тургузуп шыдаваан бис. Президентиниң шиитпирин хүлээп алыр-дыр бис, а ону боттандырарынга дээштиг болур ужурлуг. Ындыг механизм кайдал? Мындыг байдал чаа структуралыг хевирлеттинип тургустунарының чорудуу бистиң хөй национал күрүнелерниң чаартылгазының чорудуу-биле чаңгалажы бергени-биле тайылбырлаттынып болур.

Амгы үеде бар апарган бүгү деңнелдерге эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазын дуй тудуп турар чорулдааларының болгаш будулгаазыннарның дыка улуг кезии Эвилел-биле республикаларның аразында, төп биле чер-черниң аразында харыылаар ажыл-херектериниң тодаргай хуваалдазының чогундан тывылган, оон эрткеш, Конституцияның болгаш Дээди Советтиң хүлээп алганы Хоойлунуң үндезининге канчалза-даа бар бооп турар хуваалда аңгыланыышкынны сагывайн турарында бооп база чадавас. Оон кадында ол чорулдаалар намдаар тудум, улам чидигленип, Эвилелге-даа, республикаларга-даа чер-черге-даа эрге-чагырганың ат-алдарын чон мурнунга улам дорайтадып турарын көрүп тур бис.

Айтырыг мынчаар тургустунган турар ужурлуг: нацияларның бот-догуннаар, бот-эргелел, экономиктиг, политиктиг, культура хөгжүлдезиниң янзы-бүрү айтырыгларын бот-тускайлаң шиитпирлээр эргезиниң дугайында чөптүг болгаш хоойлу ёзугаар негелделерин боттандырары сарыылдыг чоруктуң эриин ашпас ужурлуг. Бис бир кыдыг-кызыгаардан — эмин эрттир төпчүдүлгеден болгаш төптүң албадап дужаарындан өске, оортан дора чүүлге — эмин эрттир аңгыланыышкынга болгаш будулгаазынга дүүшпес ужурлуг бис. Хараадынчыг-дыр, ынчалзажок мындыг байдал шуут илдең. Оон хөйнү чугаалаар дээр болза, «хоойлулар дайыны» оларның дээш чок чоруунга чедирген, харын-даа чамдык черлерде «соок дайынны» чарлаарынга, оон эрткеш, изиин-даа чарлаарынга чедирип турар-дыр. Кижилер чидирии безин бар-дыр. Дестеннерниң саны өзүп, транспорт магистральдарының, чүс-чүс бүдүрүлгелерниң ажылы будалып турар.

Мээң бодалымга каттыжар ийик силер бе, билбес мен, ынчалзажок, мен бодаарымга, эрткен айларның болуушкуннары бистиң бүгү ниитилеливистиң бодандырыпкан, хоойлуларга удур хөделиишкиннериниң салдарларының дугайын онза шыңгыы негелделиг бодаарынче албадаан. А кол-ла чүве — Эвилелдиң чаа керээзин дарый чарарының эргежок чугулазынга бүзүрел быжыккан. Ооң төлевилелиниң талазы-биле ажыл шагда чоруп турар. Ол элээн каш үе-чадаларны эрткен: ССРЭ-ниң Дээди Совединиң республикаларның Дээди Советтери-биле эрттирген консультацияларындан эгелээш, Федерация чөвүлелинге Керээниң концепциязын чугаалажып көөрүнге чедир. Ону Эвилелдиң болгаш республикаларның Дээди Советтеринге чугаалажып көөрүнге киирер деп шиитпирлээн. Чедир ажылдап кылдынганының соонда ол ам Федерация чөвүлелиниң кежигүннеринде келген, олардан саналдарны болгаш бодалдарны киирген соонда чоокку хүннерде чедир ажылдап кылгаш, документиниң ССРЭ-ниң Дээди Совединге болгаш республикаларның Дээди Советтеринге киирер бис. А кол ажыл амдаа мурнувуста. Ону парлаары чугула деп санап турар бис, чүге дээрге чон ынчаар негеп турар.

Эвилел керээзинге чоокку үеде ат салыптар болзувусса, ол чуртта политиктиг байдалды чогумчударынга, экономиканы быжыктырып экижидериниң болгаш рынокче шилчилгениң айтырыгларын демнежилгелиг шиитпирлээринге, эрге-хоойлу камгалаар органнарның дээштиг ажыл-чорудулгазынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынга дузалаар деп бодай-дыр мен. Концепцияда кол чүүл чүү бооп турарыл? Ол дээрге бистиң хөй националдыг күрүневис ёзулуг федерацияның принциптеринге үндезиленген тускай догуннаан Совет республикаларының эвилелин кылдыр чаартынар деп чүвени удуртулга болдуруп турары. Эвилелдиң тургузуп турар республикалар аңаа нииити эрге-ажыктарны хандырары-биле холбашкан бүрүн эргелерни дамчыдып бээр. Концепция улус-чон бүрүзүнүң бот-догуннаар, бот-эргелелдиг, национал амыдыралының бүгү айтырыгларын бот-тускайлаң шиитпирлээр чарылбас эргезин барымдаалап көрүп турар.

Ынчалзажок, эштер, бир айтырыг бар, ол бистиң шуптувуска дүвүрелди тывылдырып турар. Эвилел керээзинче орук, аңаа ат салыры, бис чеже-даа идепкейлиг, күжениишкинниг ажылдаар болзувусса, элээн үени негээр. А амгы үеде биске ай бүрүзү эвес, а хонук, шак бүрүзү эргежок үнелиг. Ам дораан хөделири чугула, кижилер эрге-чагыргаларның чүнүң-даа мурнунда Президентизиниң шиитпирлиг, дүүштүрүлгелиг шиитпирлерин манап турар.

Моон-биле холбаштыр мен ССРЭ-ниң Дээди Совединге болгаш республикаларның Дээди Советтеринге чүнү саналдаксан турар мен? Эвилел керээзин хүлээп алгыжевиске чедир, эвилел болгаш республикалар деңнелдеринге эрге-чагырганың органнарының тургузуун база оларның бүрүн эргелерин хуваалдырып аңгылаарының дугайында айтырыгны алырынга чедир шиитпирлевээнивисте ол шилчилге үе-чадазында эрге-чагырганың бүгү системазының дээштиг, ажыктыг ажылдаарын хандырып турар ындыг турушту ажылдап кылыр ужурлуг бис. Бир эвес ону шиитпирлевес болзувусса, бүгү херекти буураткавывыс ол.

Ол туруш, бир талазында күштүг бооп турар Конституцияны болгаш ооң үндезининге хүлээп алган хоойлуларны маргыш чокка күштүг деп көөрү болгаш сагыыры-дыр, а өске талазында — шилчилге үе-чадазында эвилелдешкен республикаларның хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын бар бооп турар үеге дүүштүр таарыштыр өскерткен органнарның системазын дамчыдып боттандырары-дыр. Бирээде, ол дээрге Федерация чөвүлели-дир, ол политиктиг болгаш экономиктиг стратегия талазы-биле бодунуң ролюн ам безин күүседип турар болгай. Ийиде, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажылынга республикаларның чазактарының баштыңнарының дорт киржилгези-дир. Үште, республикалар аразының экономиктиг реформа талазы-биле комитеди, Валюта комитедин тургузары-дыр. Дөртте, чамдык министерстволарда болгаш төп ведомстволарда республикаларның чогуур ведомстволарының удуртукчулары кирип турар коллегияларны азы чөвүлелдерни тургусканы-дыр. Адактың сөөлүнде, эштер, демнежилгениң механизминге күүсекчи болгаш шиитпирлээр органнардан аңгыда, бистиң хоойлужудулга органнарывысты доктаамал үндезинге кириштирери онза чугула бооп турар.

Бо айтырыг талазы-биле принципиалдыг турушту ээлээр херек. Дээди Совет республикаларның Дээди Советтеринге мындыг саналды киирип болур боор деп бодай-дыр мен: чаа Эвилел керээзин чарарынга чедир ону-мону кым харыылаарыл дээн чижектиг маргылдааларны үндүрүп кээр шиитпирлерге мораторий чарлап, хүлээп албазын саналдаар. Бир эвес ынчанмас болза, бис шуптувус сандараанывыс ол, эрге-чагырганың кергээшкинин ажып эртип шыдавас бис.

Амгы үеде төп эрге-чагырга, ооң тургузуунуң болгаш ажыл-чорудулгазының дугайында ам чугаалап көрейн.

Президент оруктан аскан, чүвениң аайын тыппастаан, девидээн дээш оон-даа ыңай кайы хамаанчок, харыысалга чок буруудадыышкыннардан аңгыда, Президентиниң адресинге шүгүмчүлелди холдуунда хүлээп алыр-дыр мен. Президентиниң адын баксырадыры кым-бир кижиге күзенчиг-даа чадавас, чурттуң болгаш республикаларның удуртулгазында кол күштерни оруктан үндүр шааптарын күзеп туралаарга ол белек болур ийик. Ону республика, чер-черлер база Эвилел деңнелинден көрүп тур мен. Тудуг графигинде көрдүнген программада чүве дег, дестараалаштыр ону кылып турар. Кайы комитеттен азы бөлүктен ол үнүп турарын безин бодап тур мен. Графиктен харылзаалындан-на үнүп турар боор ол.

Ап чорудуп турар хемчеглер Президентиниң талазындан чамдыкта дээш чок болгаш өй-шаанда эвес дээрзин миннир апаар. Оон чогуур түңнелдерин үндүрүп турар мен. Ынчалза-даа бо айтырыгны тодаргайлаар херек деп бодап тур мен. Ооң конституциядан көрдүнген эргелерин ёзугаар хүлээп алганы Президентиниң чарлыктарын шупту органнар албан күүседир ужурлуг. Бодунга харыысалганы алгаш, оларның алыс утказы база түңнелдери дээш ол харыылаар. Күүседикчи эрге-чагырганың чурумчуткан күүселдезинче канчап-даа шилчип шыдавас-тыр бис: «Чүү мындыг чарлык чүвел, ону күүседир бе азы чок бе» деп симпозиумнар эгелей бээр. Чарлыктарны күүсетпейн келген албан-дужаалдыг кижилерни дүжүрер херек. Чарлыктарны амыдыралга күүседир дээш республикаларның, чер-черлериниң күүсекчи органнары, хоойлу-дүрүм камгалаар, ажыл-агый органнары идепкейлиг ажылдаар ужурлуг. Чугааларның үзүндүлерин меңээ берген, төптүң, ол ышкаш Президентиниң адресинге шүгүмчүлелдер-биле таныштым. Ынчангаш кижилерниң эрге-ажыынга, хоойлу-дүрүмге удур үүлгедиглерни, националдар аразында чөрүлдээлерни болдурбас дээш чогуур хемчеглерни албайн турарының дугайында эң-не чидиг шүгүмчүлел ажылчыннар, тараачыннар, шериг албанныглар, аныяктар-биле сөөлгү ужуражыышкыннарга дыңналган. Оларны хүлээп алыр мен, ынчалза-даа херек кырында байдал мындыг, хөй-хөй чер-чер болгаш республика эрге-чагыргазының принцип чок туружу чазакка болгаш Президентиге шаптыктап турар. Башкаланыксаар чоруктуң эгелекчилеринге, үймээн үндүрер болгаш корум-чурум үрээр чоруктарга удур хоойлу-дүрүмнү ажыглаарынга чамдыкта шуут дорту-биле моондактап турар. Херекти оттуруп каар, шупту фактылар каракка көскү — хөй-нииттиниң талазындан ыйыышкынны организастап, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарны доза туруп, ажылдатпас салып үндүрүңер! дээр. Эрге-чагырга «нарын айтырыгларны чавырылдырарының» аргазын тып, үндүрүп салыптар. Хай-халапты болдурбас азы ону өөскүтпес дээш Президент башкарылгазын киирериниң дугайында хөй санныг дилеглерни хамаатылардан, чамдык хөй-нииити организацияларындан Президентиге кээп турары дээрге факт-тыр. А эрге-чагырга органнарындан ындыг дилеглер барык кирбээн болгай. Че, бодап көрээлиңер, олар кайдал, оларның туружу кайыл? Ооң түңнелинде шупту чүүлге Президентини буруудадырын кызыдар. Бир эвес Президент башкарылгазын киирбес болза — Президент, ооң эргелери кайыл, оларны чүге аңаа бергенил дээр. Бир эвес тус черниң эрге-чагыргазын ажылдыр кириптер болза, ынчаар кирери кажан-даа берге, үскүлежиишкинни болдурар, чамдык таварылгаларда аар уржуктарга чедирип болур — Президент буруулуг апаар. Шак ындыг хемчеглерни ол-ла органнар харын мырыңай шаажылаашкын кылдыр көргүзеринге чеде бээр-дир.

Шупту кады шимченир болзувусса эки, силерниң ол чокта хөй айтырыгларны шиитпирлеп шыдавазыңар ышкаш, Президент база бодунуң эргелерни боду-ла ынчан ажыглай бербес.

Ам Эвилел чазааның тургузуунуң болгаш ажыл-чорудулгазының дугайында. Ында ол айтырыгны тургузуп база чугулазы-биле шиитпирлеп турар-даа бол, Эвилел керээзин хүлээп алырының мурнунда ол өскерлир ужурлуг. Эвилел керээзиниң концепциязын чоокку хүннерде алгаш, ону көрүп каар силер. Хамыктың мурнунда эргилей берген, херек чок апарган структуралардан ойталаар херек. Аңаа хамаарыштыр саналдар чоокку он хонукта кирген турар ужурлуг. Рынокче шилчиишкин-биле холбаштыр тыптып турар чаа звеноларны тургузарын доозар херек. Экономиктиг реформа талазы-биле республикалар аразында комитет, күрүнениң өнчү-хөреңгизин эргелээриниң фондузу, монополияга удур комитет дээш өске-даа дээрим ол, оларның шуптузун санавас мен. Авторитеттиг, хөй-нииттиниң бөлүктериниң калбак деткимчезин ап турар политиктиг ажылдакчылар болгаш специалистерниң күселин-биле ооң составын чаартыры-биле чазакты эде организастаары болур ужурлуг. Калбак социал базалыг чазак биске херек. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бодалы база ындыг. Чоннуң бүзүрели чокта берге боор, ол шуут болдунмас.

Кризистен адырлып алырының политиказын дээштиг кылдыр боттандырып чорудар. Ынчалзажок күүсекчи эрге-чагырга «үстүнден адаанга чедир» шуптузу шак ынчалдыр өзелир чүве болза, чазак дээштиг кылдыр ажылдаар ийик.

Моон-биле деткештир чамдык республикалар, чүнүң-даа мурнунда Россия Федерациязының кылганы ышкаш, адаанда турар күүсекчи органнар үстүкүлеринге шыңгыы чагыртпан турар кылдыр айтырыгны соңгаарладып турбайн шиитпирлээр сорулга туруп турар. РСФСР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алган шиитпирлерин деткип тур мен. Маргылдаалыг айтырыглар тыптып кээп турар болганда, удурланыышкак чүүлдер эрге-чагырганың чер-чер органнарының ажыл-чорудулгазын чардыктырып туруп берген болганда, Советтер болгаш күүскомнар даргаларының албан-дужаалдарын каттыштырар дугайын чүүлдүг-дүр деп санап турар чер-черлер бар болза, ону каттыштырар дугайында шиитпирни хүлээп ап болур. Дээди Совет ону деткиир ужурлуг болгаш боттары шиитпирлээр эргени чер-чер органнарынга бээр ужурлуг деп бодап тур мен.

Күүсекчи эрге-чагырганың чаа-чаа хевирлериниң бут кырынга туруп келириниң амгы белен эвес үе-чадазында бүгү совет органнар бүдүрүлгелер, ассоциациялар, бүдүрүлге каттыжыышкыннарының удуртукчулары-биле сырый харылзаалыг ажылдаары эргежок чугула бооп турар. Бо талазы-биле оларның талазындан дыка хөй шүгүмчүлелдер кээп турар. Ол улуг күштүг Советтер амдызында ажыглавайн турар-дыр. Ам дугуржуп алгаш, декабрьның баштайгы он хонуунда бистиң ажыл-агый корпузувустуң төлээлекчилерин Москвага чыып алгаш, оларның-биле чугаалажыр болза эки боор. Борис Николаевич база-ла ол дээш туржуп турар кижи деп меңээ чугаалаан өске-даа республикаларның Дээди Советтериниң Даргалары, Министрлер Чөвүлелдериниң Даргалары шак ындыг саналды деткиир база киржир боор дээрзинге идегеп турар мен. Ынчалза-даа удуртукчулар боттары бодунуң ээлчээнде бүдүрүлгеде ажыл-херектиң байдалы дээш чүгле харыысалгалыг болур эвес, харын-даа чурттуң үлетпүрлүг төптеринде, хоорайларда болгаш районнарда социал-экономиктиг болгаш политиктиг байдал дээш харыысалганы чүктээр ужурлуг.

Корум-чурум камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазын сөөлгү айларда үндезинниг шүгүмчүлеп турарын алгаш көөрге, эвилел-даа деңнелинге, өске-даа деңнелдерге бо органнарны быжыглаар дээш, кадр талазы-биле хемчеглерни ап чорудары эргежок чугула апарган деп бодалга келир кижи-дир мен. Бо дугайы чоокку үеде тодаргай саналдар киирер.

Күрүне институттарының дугайында чугаалап тура, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң дугайында каш сөс чугаалаар бодай-дыр мен. Сөөлгү үеде оларга онаашкан харыысалгалыг күрүне сорулгаларын күүседири-биле холбашкан чүүлдерге шаптык кадып турар таарымча чок байдал тургустунуп келген. Шак мындыг байдал тургустунуп келгени-биле бистер шуптувус, ооң иштинде Президент, харыысалганы чүктээр ужурлуг бис деп бодай-дыр мен. Чурттуң бүгү шериг округтарын төлээлеп турар депутат шериг албанныглар-биле ужуражылга үезинде ону база катап эскердим. Бодап көөрүмге, санал-оналдарда база ол бар, эш Алкснис ол ужуражыышкынның утказын бодунуу-биле тайылбырлаан, ол дугайын меңээ база чугаалаан чүве. Ийи хүн бурунгаар Президент «шериин оскунуп алган» дээн хевирлиг утказы чүве ийин ол. Мээң бодап турарым сыр өске: ол дээрге угаан-сарыыл чок, сеткил-сагыш хайынган санал-ла чорук. Чүнүң-даа мурнунда эш Алкснис боду ол дугайты бодаан көөр ужурлуг.

Күштүг организм болур — Чепсектиг Күштер чаартылгалардан хоорук турар ужурлуг деп бодавайн тур мен, ынчалза-даа оларның ат-алдарын баксырадырын болдурбас ужурлуг бис, а ол чорук бар болдур ийин. Тоң чугула күрүне институду болур Армияның адын баксырадырын болдурбас ужурлуг бис, ынчаар кылыр бис. Армияга хамаарышкан эрге-хоойлу саавырларын чугаалажып көөрү-биле Дээди Совет хүлээп алыр ужурлуг. Он-он альтернативтиг санал-оналдарны чугаалажып көрген чүве, ооң төлевилелдери доостурунуң кырында келген, оларны удавас алыр силер. Чепсектиг Күштерниң ат-алдарын көдүрер, оларны шынар талазы-биле сайзырангайжыдар дээш бүгү чүүлдү кылып, офицер кадрлар, бүгү шериг албанныглар, оларның өг-бүлелериниң дугайында сагыш салыр херек. Чурттуң айыыл чок чорууну болгаш күрүнениң быжыг болуруну деткиири эргежок чугула бооп турары-биле ол бүгүнү кылып турар, эштер.

Чепсектиг Күштерде чыглып келген айтырыгларны шиитпирлээринге хамаарыштыр алыр болза, оларны шериг реформазының кызыгаарының иштинге чугаалажып көргеш, шиитпирлээр ужурлуг айтырыг-дыр. Кадрларның Дээди эшелонунуң айтырыгларының талазы-биле саналды чоокку хүннерде киирип келирин министр-биле дугуржушкан кижи мен.

Шериг албанныгларны өске хамаатылар-биле деңг эвес кылдыр көөр шиитпирлерни Президент күш чок болдурар ужурлуг дээрзин онзалап демдеглеп каар бодадым. Чамдык республикаларга болгаш чер-черлерге политиктиг болгаш социал эргелерни кызыгаарлааны чүгле Конституцияны каржызы-биле хажытканы ол бооп турар эвес, делегей эргезин хажытканы ол бооп турар. Шак мындыг бужар бак шиитпирлерни республикаларга ийикле, чер-чер органнарынга хүлээп алгылвач кижилер ону күш чок болдурар ужурлуг, чок-ла болза, ол шиитпирлерни Президент чоокку неделяда күш чок болдурар.

Латвияда-ла ышкаш болду, шериг кезектерин аъш-чем-биле хандырарын соксадыр, ниити эвилел фондузундан бээр ужурлуг аъш-чемни бербес деп шиитпир хүлээп алган деп дүүн чаа медээ алдым. Чүү адам мындыг сургаал боор ол? Латвияның чону шак мындыг шиитпирге удур дээрзинге бүзүрээр мен, кижилерниң туружунга даянып алгаш, корум-чурумну дагын катап тургузар ужурлуг бис.

Чуртка тоң чугула болгаш чугула ажылды кылып берип турар айыыл чок чорук органнарының чогумчалыг ажылдаарынга эргежок чугула байдалдарны тургузуп бээр херек. Дүрген чугаалажып көргеш, чогуур Хоойлуну хүлээп алырын Дээди Советке күзээр ийик мен. Үндезини эде тургустунуушкунунуң үе-чадазында туруп турар, бодунуң ролюн дилеп, бо нарын байдалдарда чурттуң айыыл чок чоруунуң дугайында сагыш салып турар органнарга удур саваажок кампанияны болдурбас херек.

Ол дээрге эрткен үеден шилчип келген бүгү айтырыгларны ол органнарга шиитпирлевейн баар дээни ол эвес-тир. Ындыг хемчеглерни ап турар чүве, ону мен билир мен.

Дээди Советтиң болгаш бодунуң ажылының дугайында силерниң чугаалааныңар санал-бодалдарыңар-биле дыка кичээнгейлиг таныжып көрдүм. Маңаа дыңналгылап тургулаан сагышсыралды болгаш сеткил хаймааң чорукту бүрүну-биле билип хүлээп ап тур мен. Ам бо ханы эргилделерниң үе-чадазында мээң билип турарым чүл дээрге Дээди Советтиң ролю болгаш харыысалгазы чүгле кошкаар эвес, а харын шуут улам бедиир ужурлуг. Мен мында ийи янзы — чүгле хоойлу кылып хүлээп алыр эвес, харын чурттуң бүгү-ле улустарынга чугула ут-шиг болур политиктиг рольду база көрүп тур мен.

Мен чугаалап турган мен, амгы Дээди Совет аажок улуг политиктиг болгаш угаан-бодал күштүг бооп турарын база катап чугаалап каайн. Ол амгы эргилделиг үе-чадада бодунуң ролюн күүседип шыдавас деп чүүлдерге хамаарыштыр бодалдарны хүлээп албас мен. Ол дээрге Дээди Советти оруктан үндүр октаар, эде тургустунуушкунуң база бир күчүлүг чөлеңгииш институдун, бистиң ниитилеливистиң чаартылгазын божаңнадыр силгиир дээн оралдажыышкын-дыр.

Дээди Совет чурттуң мурнунда турар чидиг айтырыгларны шинчилээш, ону шиитпирлээринге чогумчалыг салыышкынны киирип болур. Оларның кайызы-даа даандырган ажыл-херек дээш бодунуң долу харыысалгазын чүктээр апаар деп чүүлдүг билип бодап турда, Президент эрге-чагыргазы-биле, чурттуң чазаа-биле ооң улам сырый харылзаазының дугайында айтырыгны тургузары шын боор деп бодай-дыр мен.

Ийи хүн бурунгаар болган чүүл колдуунда бот-бодунга медээ бербезинден үнген деп бодаар-дыр мен. Дээди Совет күүсекчи эрге-чагырганың эрге-хүлээлгелерин былаажып турар деп бодавайн тур мен — ол эрге-чагырга ажылдап, чоннуң-даа мурнунга, Дээди Советтиң-даа мурнунга харыылап турзун. Ынчаарга бис бот-бодувус аравыста чүүлдерни дыңнадырының дугайында айтырыгны бодап кылбаан ышкаш-тыр бис, ону доктаамал үндезинниг болдурар херек. Ынчангаш бо талазы-биле саналдарны база киирер ужурлуг.

Эвилелдешкен республикалар биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң аразында кады ажылдажылга дугайында айтырыгны эң-не ханы бодап көөр херек. Россия Федерациязының Дээди Совединден эштер бо хүнгү хуралга элээн хөй составтыг киржир бодааннар, ынчалза-даа бажың-балгатка сыңышпас болду ышкажыл. Бистер болза Хрущев үезинде турганы дег, кажан ТК-ның 170 кежигүнү база Пленумнуң киржикчилери беш муң кижи хуралдап турганы, ындыг байдалче катап эглип шыдавас-ла болгай бис. Шак мындыг чыыш улустуң кандыг-бир улуг хуралы бооп шилчий бербес. Дээди Совет чалатканнарның аразынга бодунуң кол составы-биле эстип читпес ужурлуг. Ынчаарга комитеттер аразында база Дээди Советтерниң боттарының аразында кады ажылдажылгазы ыракта-ла четпес ийин. Ол доктаамал болган турар ужурлуг. Ылаңгыя бо талазы-биле аажок эки аргалар ССРЭ-ниң Дээди Соведи биле Россия парламентизинде бар бооп турар. Мен бодаарымга, эш Лукьянов-даа, эш Ельцин-даа ону бодап көөр ужурлуг.

Оон ыңай, эштер, медээ дыңнадыгның четпезиниң дугайы. Маңаа мындыг айтырыг — Россияның Дээди Соведи Горбачев — Ельцинниң ужуражылгазының дугайында чүге мурнай билип апканыл, а ССРЭ-ниң Дээди Соведи билбезил деп мындыг айтырыг туруп келди. Силерниң күзелиңерни хандырбышаан, бо талазы-биле ооң чугаазы өскээр билдинип бербези-биле, эш Ельцин-биле чоокта чаа беседавыстың дугайын допчузу-биле дыңнадыр бодай-дыр мен. Мээңии-биле алырга, шак мындыг ажылчын чугаа — мен Борис Николаевичиниң чүве чугаалаанының дугайын билбейн тура-ла, офицерлер-биле ужуражылгага ону ынчаар үнелээн кижи мен — кандыг-бир-ле шыңгыы негелде хевирлиг, аңаа дүжүп бериишкин-даа болган дээр чыгыы, ындыг янзылыг кылдыр көргүстүне бээри сенсацияже чүткүл үезинде болдунуп болур. Шак ындыг бодал чок болган бе? Эки-дир че.

Бис Борис Николаевич-биле боттарывыстың ужуражыышкыннарывысты, ооң иштинде амгызын-даа, сенсация кылдыр көре бербезин дугурушкан бис дээрзин чугаалаар ужурлуг мен. Эгезинде харын ол дугайын дыңнатпас-даа деп бодадывыс. Мен Дээди Советтерниң Даргалары-биле, аңгы-аңгы республикалардан депутаттар-биле ужурашкылаар-дыр мен, бир эвес кандыг-бир чидиг айтырыг — улуг айтырыг туруп келбес чүве болза, ол дугайын үргүлчү-ле парлап турганының херээ чүү боор. Ол дээрге бистиң амыдыралывыс, бистиң ажылывыс-тыр. Бистер кайы-бир чүүлдү чажырып турар-дыр бис деп, ону долгандыр чугаа-соот эгелээн-дир деп, Борис Николаевич чугаалады. Силерниң билириңер допчу медеглел бээр деп ынчан дугурушкан бис.

Мен бодаарымга, ол болза, ниитилел-биле, үргүлчү-ле, ажыл-херек ёзузу-биле болуп эртер ужурлуг аңаа харылзаалар-ла-дыр. Бистер мурнунда ай-айы-биле безин чугаалашпайн баар, чүгле чамдыкта санал-бодалывыс солчур турганывыс багай-дыр. Ам болза Эвилел биле бүгү-ле республикаларның, эң ылаңгыя Россия Федерациязының удуртулгазы-биле боттарын билчири эргежок чугула амгы аңаа эвес байдалда, ужуражылгалар ажыл-ишчи болгаш доктаамал болур ужурлуг деп дугурушту вус.

Ынчангаш чугаа чүнүң дугайында болганыл? Хамыктың мурнунда бистер болза, чуртта амгы байдал дугайында, ооң практиктиг ажылга туруп келир түңнелдер дугайында бодалдарывысты солуштувус. Тургустунган байдал болза шиитпирлиг, талыгыр баар ажыл-ишти негээр дээрзин билип чөпшээрештивис.

Бистиң беседавыстың төвүнге Эвилел керээзин чарары-биле холбашкан айтырыглар турган деп, депутат шериг албанныглар-биле ужуражылга үезинде шак-ла ындыг айтырыгга харыылап тура, чугаалаан мен. Ындыг керээ бистиң хөй национал күрүневисти камгалап арттырарынга база чаартырынга, чаа-чаа социал-экономика, культура сорулгаларын шиитпирлээринге херек дээр дугайында бодалды ийи тала чугаалаан чүве. Бистиң чуртувустуң амыдыралының шак бо үндезин айтырыының талазы-биле Россияның удуртулгазы база ол боду-даа Россияның болгаш бүгү чурттуң улустарының мурнунга боттарының туружун ыяк тода тайылбырлазын деп. эш Ельцинге мээң таламдан күзээшкинни чугаалаан мен. Эш Ельцин РСФСР-ниң Дээди Совединиң депутаттарының мурнунга бодунуң чугаазынга бо айтырыгны тода айытканынга байыр чедирип тур мен. Ол аажок улуг ужур-дузалыг болур.

Эвилел керээзин белеткээри-биле холбашкан Эвилелдиң, Россия Федерациязының бүрүн эргелериниң дугайында, өнчүзүнүң, эрге-чагырга база эргелел органнарының тургузуунуң дугайында айтырыгларны ыяк чугаалажып көрдүвүс. Ол чугаа черле эргежок чугула херек турган.

Бир-тээ, Эвилел керээзин хүлээп алыры элээн үе ээлээр болганда, экономика азырынга бүрүн эргелерни хуваары-биле холбашкан бүгү хөй бөлүк айтырыгларны ажылдап кылырынга Эвилел база республика чазактарының деңнелинге комиссияны тургузарын дугурушкан бис. Ооң концепциязын чугаалажыры-биле кады. Өске республикаларга хамаарыштыр чүл дээрге, ниитилелге болгаш эвилелдешкен республикаларга Эвилел керээзин чугаалажып көөрү чазактар деңнелинге ажыл-биле чергележип быжыккан турзуу дээш база ол-ла орук-биле чоруур апаар бис.

Эвилел-республика хоойлужудулгаларының темазын база шак-ла ындыг утка-биле чугаалашкан бис. Мен бөгүн силерге тайылбырлааным: Эвилел керээзин чарарынче шилчииириниң үе-чадазында политиктиг бүгү-ле системаның, күүсекчи эрге-чагырганың дээштиг ажылдаарын хандырарда чогуур дүлгүүрнү тывар деп бодумнуң бодалымны чугаалаан мен. Ынчанмас болза, бистер ам шуут сегирип алганывыс кол-кол айтырыгларны шиитпирлеп шыдавас бис.

Үе-шактың четчирин барымдаалап тургаш, Эвилелдиң чаа керээзинге ат салырының перспективазын барымдаалааш, чурттуң амгы хөгжүлдезиниң үе-чадазынга таарыштыр эрге-чагырганың болгаш эргелел органнарын эде тургузарының чугула айтырыгларын база хаара тудуп, чугаалашкан болбайн аан. Бо талазы-биле Борис Николаевич Россияның саналдарын чугаалаан. Бо айтырыгларны бис Эвилел керээзиниң хевир-шинчизин база утказын барымдаалап тургаш, шиитпирлээр ужурлуг бис деп туружумну айыткадым. Санал-оналдарны улам-на хандыр солчуп турар үевисте эрге-чагырганың амгы болгаш келир үеде-даа структуразы эде тургустунукчу демократтыг күштерниң эвилелинге даянган турары эргежок чугула дээрзин көрген бис. Ынчаарга ам, мен бодап көөрүмге, ол шиитпирге үндезилээш, чүгле Эвилел эвес, харын республикалар болгаш чер-черлериниң деңнелинге эрге-чагырганың структуралары хевирлеттинген турар ужурлуг. Бо талазы-биле төпке шудургу негелделер, мен бодаарымга, ол черле бадыткаттынган негелделер, чазактың даргазының медеглели база бар болгай, бо талазы-биле ол кадрлар дугайында саналдарны белеткеп турар. Ынчаарга, мен бодаарымга, шак ындыг шиитпирлер республикаларга база турар ужурлуг. А ам кандыгыл дээрге, аңаа өске шимчээшкинниң тергиидели бар апаар болгай. А политиктиг плюрализм кайдал, коалиция кайдал? Республика органнарының деңнелинге ону чүге-ле үндүр бижип кааптыг турарыл? Бир эвес бистер, шынап-ла, хамааты чөпшээрежилгени күзээр болзувусса, ынчан маңаа элээн каш үлегер-майык херек чок болур ужурлуг.

(Төнчүзү 3-кү арында)

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Рынокче шилчилге-биле, 1991 чылда улус ажыл-агыйының ажылдаары-биле, аъш-чем хандырылгазының сорулгалары-биле, бюджетти хевирлеп тургузарының туруштары-биле, даштыкы экономиктиг харылзаалар-биле холбашкан чамдык айтырыгларны чугаалажып көрген. Дорту-биле чугаалаайн, мында онзагай чүүлдер бар. Россияның ажыл-агыйының дыка улуг кезин бөгүнде эвилел чагыргазында, ындыг болганда бир янзы айтырыглар тургустунуп кээри билдингир. Ынчангаш чазак Россияның эрге-чагырга база эргелел башкарылга структуралары-биле харылзажып, кады ажылдавазының аргазы чок. Бюджет, үндүрүглер, хуулар дугайында хөй айтырыгларны салган. Маргыжыглыг чугаа, туруштарны деңнештирип көөрү болган, ылаңгыя бистиң чугаавыска эштер Рыжков биле Силаев каттыжып келгенде практиктиг талазы-биле хөй хаты айтырыглар көдүртүнген. Төптүң болгаш Россияның хамаарылгаларының талазы-биле айтырыгларның комплекизин сайгарып турар үеде мен эштер Ельцинин болгаш Силаевти төпте, а ол дээрге Президент-даа, чазак-даа деңнелинде-дир, бис Россия Федерациязында ажыл-херектерниң байдалы дээш боттарывыстың кончуг улуг харысалгалыг боор турарывысты барымдаалап көөрүн дилээн мен. Ынчангаш РСФСР-ниң амгы удуртукчулары, чүгле олар, Россия дээш сагыш аарып турар кижилер, орус улустуң эрге-ажыктарының илередикчилери кылдыр херекти ынчаар көргүскен хереэ чок. Бис орус кижилер эвес апарган ышкаш, ындыг-даа сагыш кирер. Ийе, херектиң ужуру чүгле ында база эвес. Төп бо кайгамчык улуг социал-экономиктиг, политиктиг девискээрни кичээнгей чок арттырып, оон айтырыгларын сайгарып көрбейн барып болбас.

Ниитизи-биле кайы-бир республиканың болгаш Эвилелдиң удуртулгазын бис удурланыштырып — кайы-бир кезектиң эрге-ажыктарын моозу эки илередип, дүүзү чедип илеретпейн турар дээн чижектиг удур тургузуп болбас ужурлуг бис деп немексеп тур мен. Орус дээрге орус эвес, украин дээрге украин эвес, узбек дээрге узбек эвес, казах дээрге казах эвес дээн чижектиг чугааның херээ чок. Политиктиг удуртукчулар национализмни, сепаратизмни хөөктүрбес ужурлуг. Бис хөй националдыг күрүневистиң реформазын бистиң күрүнелеривистиң, улустарывыстың катап тургустунарынга, күрүнелерниң федерациязы болур бистиң эвилеливиске чаа шынарларны бээринге ажыглаар ужурлуг бис. Маңаа кайгамчык улуг аргалар ажыттынып турар, боттуг кады хөделиишкинче улуг турушту ээлээри чугула. Бодун кайы-бир улустуң күзел чүткүлдериниң онзагай илередикчилери кылдыр көргүзериниче семээрп, ындыг арга-биле төптүг болгаш республиканы бот-боттарынга удурланыштыр тургузары таарышпас, Президентиниң, чазактың, мында, төпте ажылдап турар бүгү кижилерниң боттуг туружун ол илеретпейн турар. Ынчаарга бо бүгү дээрге, үзүктелиишкин чок солчуушкунунуң болуушкуннар-дыр: бөгүн чамдыктары, даарта өскелери. Бо айтырыгның диалектиказын кичээнгейге алыр ужурлуг деп бодаар мен.

Чоннуң болгаш күрүнениң салым-чолу дээш ниити харысалгавысты медереп билбишаан, бот-боттарывыстың аразынга харылзааларывысты амгы үеде тургузар, болдунуп турар кандыг-даа байдалдардан бедик турар ужурлуг бис дээрзин эш Ельцин-биле болгаш республикаларның өске-даа удуртукчулары-биле беседалар бадыткап көргүскен.

Эвилелдиң чаа керээзин дүрген чарадыпның эргежок чугулазы чүгле иштики эвес, харын делегей байдалының чылдагааннары-биле тургустунуп келгенин түңнелинде онзалап демдеглээр бодаан мен. Бистиң чуртувус — делегей харылзааларының быжыг туруштуг болурунуң, делегейге чаа корум-чурумче бурунгаарлаашкынның магадылалдарының бирээзи-дир, ук магадылал болза ядролуг дайынның айыылын чайладыр, бүгү-ниити айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле бүгү күрүнелерниң бүзүреллиг кады ажылдажыры хандырар сорулгалыг. Делегейге ССРЭ-ниң ролю делегей хөгжүлдезиниң чорудулгазы дээш оон харысалгазы дыка улуг. Эвилелди хээрек тургузуг, ону чаңгыс аай тура-сорук чок болдурар, сандарадыр бодаан чарылдырыкчыларның оралдажыышкыннары-биле эптежип шыдавас бис. А ындыг оралдажыышкыннар кылдынып турар.

Айтырыгның экономиктиг талазын база көөр херек. Рынокче шилчилгениң нарын үезинде биске деткимчени көргүзеринге ам хөй чурттар, саң-хөөнүң болгаш бүдүрүлгениң хөреңгитен бөлүктери белен болуп турар. Совет Эвилелинге чээлилерни тыпсыр дугайында ГФР-биле, Франция, Италия, Испания болгаш өске-даа чамдык чурттар-биле дугуржулга чедип алдынганын чугаалаан болгай мен. Ук чээлилерни эң-не ажыктыг кылдыр ажыглаары дыка чугула болур ийик. Бүгү республикаларның деткээни, бүгү Эвилелдиң эге-ажыынга дүүштүр ажылдап эгелээн Валюта комитеди бо талазы-биле үре-түңнелдиг ажылдаар ужурлуг.

Чедип алдынган дугуржулгаларга дүүштүр Францияже баарымны билир болгай силер, Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле дээди деңнелге ийиги чөвүлел хурал аңаа болур. Ол дээрге бистиң диптиң төөгүзүнге улуг болуушкун-дур деп чугаалаарының эргежок чугулазы чок боор. Бүгү угланыышкыннар талазы-биле: экономиктиг, политиктиг, эрге-хоойлу, экологтуг угланыышкыннарга, ол ышкаш Хельсинки чорудулгазын кижиге ажыктыг кылдыр үнелеп көөрүнге хамаарыштыр Европаның, АКШ-тың, Канаданың улустарының кады ажылдажылгазын Парижке ужуражыышкын боттуг-биле бурунгаарладыр аргалыг бээр деп бодаарының бүгү үндезиннери бар. Француз найысылалга ужуражыышкынның үезинде эң чугула үш документиге ат салыры көрдүнген. Ол дээрге Европада анаа чепсектерин (Венага кылдынган ажылдарның түңнелдерин ёзугаар) кызырар дугайында керээ, НАТО-нуң болгаш Варшава керээзиниң чурттарының аразынга халдашпас дугайында Декларация, оон ыңай ниити-европа чорудулгазының кол угланыышкыннарын айтыр ужурлуг тускай документ-тир.

Президент кижи болганымда, улус депутаттарының Съездизиниң, Дээди Советтиң чүүлдүг деп көргени, эде тургустунуушкунуң бүгү чылдарында чайгылыш чок чорудуп келгенивис, таарымчалыг эвээш эвес түңнелдерни ам безин берген даштыкы политиктиг угланыышкынны Парижке барган үемде камгалаар апаар мен. Чөвүлел хуралдың түңнелдериниң талазы-биле эргежок чугула бүгү информацияны ол хуралдан ээп келгеш сөөлүнде Дээди Советке бээрим черле билдингир.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем болбаазырадыр үлетпүр ажылдакчыларының хүнү

ЭЭЛЕРИНГЕ КАЖАН ЧЕДИРЕРИЛ?

Кызылдың куш фабриказы бо чылдың ноябрь 1-ге чедир дагаа чуургалары чыырын 108,9 хуу күүсеткен азы 48 млн. 765 муң чуурга бүдүрген. Оон 46 млн. 450 муңун садып сайгарган. Сайгарылга планын 110,6 хуу боттандырган. Ол дээрге эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, 8 миллион хөй. Эът садар планны эрткен чылдың он айлары-биле деңнештир алыр болза, 33 тоннага ажырган азы 428 тоннаны садып алыкчыларга чедирген. 1989 чылдың ол-ла үезинге деңней алырга, бирги категорияның эъдин 80 тоннаны ажыр белеткээш саткан.

Фабрика ниити орулга-биле ажылдап турар. Ажылчыннарның айда алыр ортумак шалыңы 400 рубльден кудулавас.

Бо коллектив республиканың иштинде аъш-чем болбаазырадыр бүдүрүлгелерден тос айларның түңнелдери-биле эки көргүзүглери дээш РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Министрлер Чөвүлелиниң, БАЛКЭ Тыва обкомунуң, Тыва профоблэвилел чөвүлелиниң шилчиир Кызыл тугу-биле шаңнаткан.

Амыдырал чаңгыс черге турар эвес. Ылаңгыя эде тургустунуушкунунуң чылдарында элээн өскерилгелер, чаартылгалар, дилээшкиннер коллективтиң амыдырал, ажыл-херээнге болгулаан. Фабриканың бүдүрүлге-даа, социал-даа баазазы быжыккан. Делгем, улуг корпустарда арыг-силиг, чылыг, чырык. Кижи дугайында сагыш човаашкын кичээнгейниң төвүнде апарган. Бүдүрүлгениң «Арыкчыгаш» уруглар сады, столовая, буфет, эмнелге пунктузу ажылдап турар.

Интернационалчы коллектив чүгле бөгүнгү деңнел-биле чурттавайн турар. Ботакшаланыышкынның байдалдарында беш дугаар чыл ажылдап турар фабриканың келир үезин амгы хүннерниң негелдези тодарадып, рынок шилчилгезинче белеткелди шапкынчыткан. Чыл санында чаа объектилер немешпишаан. 500 муң хире дагаа азыраар ийи корпусту бо хүннерде тудуп турар.

Куш чеминге хөй чарыгдалдар үнүп келген. Ону сөөртүрүнге машина-техниканы өске черлерден хөлезилээри ажыктыг эвес деп чүүлдү өөренип көргеш, боттарының автопаркын тударын шиитпирлээн. Чаа автомашиналарны садып ап, автопаркты дерип кирипкен. Чоокта чаа куш чеми сөөртүр кожуглуг 5 «КамАЗ»-ты ажыглап эгелээн. Оон кырынга чыл төнчүзүнге чедир ам-даа 5 ындыг машиналар немежир.

Чаа экономиктиг байдалдарга ажылдаары черле солун болу берген. Чогаадыкчы дилээшкиннерже делгем орук ажыттынган. Рынок үезинде куш чөөгүнден кылган сыртыктарны бүдүрерин көрүп турар. Ол сорулгага дүүштүр куш чүгү, чөөгү ылгаар машинаны садып алгаш, республиканың психика аарыглар эмнээр эмнелгезиниң коллективи-биле керээ чаргаш, сыртык, матрац даараарын дугурушкан. Ам ол машинаны ажылдадып эгелээр дээрге, антистатик дээш тускай бүдүмел тывылбайн турар. Ону бүдүрүп турар чер чүгле Армения. Чугаалажыышкыннар үргүлчүлеп турар.

Аъш-чем программазын шиитпирлээринге куш ажаакчыларының киирип турар үлүү улуг. Ол чыл бурунгаар он миллион дагаа чуургаларын бүдүрүп турган болза, ам ол сан беш катап ажыр өскен. Бо чылын 52 миллион дагаа чуургалары бүдүрер планын чыл төнчүзүнге чедир 57 миллион кылдыр күүседирин баш удур санап алганнар. Хоорайларның, көдээ суурларның чурттакчыларының херимнериниң иштинге кас, дагаа өдүректерин өстүрери-биле куш төлү чаш турда садып турар. Чүгле эрткен чылын безин 325000 чаа чазылган чаш дагаа оолдарын саткан.

Дагаа чуургазы чазылгаш, улуг дагаа болуп, хөй чуургалар бергеш, назы-хары улгадып чорда, эътке дужаары-биле хереглээр. Соккан дагааның дүгү, чоогу дөмей-ле ажыглаттынар. Ынчап кээрде дагаадан алыр орулга хөй. Ол рынок үезинде аажок ажыктыг. Чуургазын, эъдин, дүгүн шуптузун садар.

Фабриканың делгем девискээринде лаборатория, складтар, цехтер-ле хөй. Ажылдың хөй кезин механизастаттынган. Чамдык цехтерде ийи-үш, өскезинде чээрби ажыг, үшкүзүнде 30-40-даа ажылчынарлыг черлер бар чорду. Ниитизи-биле 300 хире кижи чүгле продукция бүдүрүлгезинде хаара туттунган. Орулгалыг ажылдап турар бүдүрүлгениң кайы-даа участогунда даандырган үүле-херекти бедик харысалга-биле медерен билип турарларының саны хөй.

Белен продукция складынга бригадир Нелли Михайловна Ощепкова бистерни уткуп алды. Ол куш фабриказынга 12 чыл ажылдаан. Бригадада 36 ажылчын бар. Оларның хөй кезин дагаа чуургалары ылгаар.

Чээрби ажыг чыл ажыл стажтыг коммунист Вера Константиновна Шумова хүн бүрү бүдүрүп турар чымыштыг ижиниң дугайында мынча диди:

— Дагаа чуургаларын сорттаар машина бүрүзүнге дөрт кижи быжыглаттынган. Оларны ылгап турар үеде кол негелде — шынар. Чаа бодараан чуургаларның шара-савын чуп, арыглап аштааш, улуг-биче аайы-биле ылгап сорттаар.

— Бригадада ак сеткилдиг, аразында аажок найыралдыг кижилер эгин кожа турупкаш, ижениг турары эки — деп, Нелли Михайловна чугааны уламчылады. — Чижээ, ылгакчыларның аразындан Раиса Высочинская, слесарь-эптекчи, афганчы Олег Оолакай, чүдүрүкчү Алексей Рагимов болгаш өскелер-даа кончуг кызымак ажылдап турар. Алыр акша-шалыңывыс ниити орулгадан кирер, а сорттап белеткеп каан дагаа чуургаларын садыгларже алыры чер албастыр. Дыка хөй дагаа оолдары ындында-ла дакпыш цех иштинге чыылгаш, чыдып бээр, сыгаардап, харын хүн бүрү немежип келир. Дузалал склад, хеп уштур өрээл чедишпес. Хүнде 170 муң чедир дагаа чуургаларын аштап, ылгаардыр бис. Бистиң ажылывыска продукцияны тудар, тургузар черивис безин улуг хамаарылгалыг. Дагаа чуургалары саартынмайн турарындан өрээлдер дакпыш, чүү-даа сыңышпас.

Куш ажаакчызы Чечек Түлүш Бай-Тайганың Бай-Талга малчын өг-бүлеге төрүттүнген. Школа дооскан соонда адазынынга дузалажып, хөй кадарып, сакманчылап, мал ажылының чажыттарын билип алырынга чоорту өөренген. Ол мында дөрт чыл улаштыр куш, дагаа өстүреринге шалыпчыларның одуруунда кирип турар. Оон-биле кады ажылдап турар оператор Петр Бугаев баштайгы күш-ажылчы базымын Мөжегей шынаазынга инек кадарары-биле эгелээн. Бо аныяктар ышкаш малга чорааш, куш ажаакчызының мергежилин шилип алганнар кайы хөй.

Ч. Түлүш биле П. Бугаев чыл эгезинде 32 муң дагаа оолдарын хүлээп алгаш, ажаап кирипкен. Олар өстүрүп алган дагааларындан хүнде 22 муң ажыг чуурганы чыыр. Куш ажаакчызы биле оператор чаңгыс аай ажылдап чаңчыгып калган. Чыл төнүп турда дагааларының саны эвээжеп каар. Эң улугларын эътке дужааптар. Оларның дужунда цехте оператор Сергей Куулар биле куш ажаакчызы Евгения Логатюктуң ажылы база бир демниг. Сергей чай кадында дагаа чуургазын-даа чыгжыр. Цехтер аразы-биле база бот-боттарынга дузалажыр чаңчылдыг.

Куш фабриказының директорунуң оралакчызы Юрий Кууларович Аракчаа ажылчыннарның негелде-хомудалдарын деткип, мындыг түңнел үндүрду:

— Өртектерниң өскени куш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн улгаттырарынга бергедээшкиннерни таварыштырып турар. Куш чеминге чарыгдалдарны куш ажаакчылары шылаар шаа-биле камнап чарыгдазадаа, саң-хөө байдалын экижидеринге кошку рольду ойнавайн турар. Эң хараадачыг, дүвүрээзинниг болдуруп турар бир айтырыывыс мындыг. Ажылчыннарның бүдүрген продукциязы чедир саартынмайн чыдып турар. Республиканың Садыг министерствозу, Хереглекчилер эвилели, Кызылдың аъш-чем садыы кончуг шүшпең хөделип, фабриканың орулгазын көвүдедиринге аажок шаптыктап келди. Бодап-даа көрүңер даан: хүнде 170—200 муң дагаа чуургалары саттынмайн турар. Эът база ындыг. Соодукчулар шуут долган. Ону садып-сайгарып четтикпейн келдивис. Ол хирезинде найысылал Кызылдың чамдык аъш-чем садыгларында куш эъди, дагаа чуургалары көзүлбес болгай.

Тургустунган берге байдалдан үштунар аргаларны дилеп, совхозтар, ажылчын кооперацияларның удуртукчулары-биле дорт керээлерни чарып, дугуржулга кылып турар бис. Фабриканың бүдүрген продукциязын көдээ ишчилерге чогуур үезинде чедирбейн турары хараадачыг. Чамдыкта район төптеринге сөөртүп чедирген дагаа чуургалары буступ үрелип, баксырай-даа берген болгулаары чажыт эвес болгай.

Аъш-чем-биле хандырылганың бергезин биле тура-ла, райсоветтер күүскомнары, көдээ Советтер бистиңде сайгартынмайн турар продукцияны садып алыр хемчеглерни албайн келген. Кызылче совхозтар машиналары хүн бүрү аргыжып турар болгай. Ыяапла оларны доллур чүдүрер эвес. Оон-биле кады фабриканың-даа тускай дериттинген машиналарын ажыглап болгай. Ээлерин тып чадаан элдепейлиг чуургалар. Ажылчыннар бистиң бо көдүрүп турар айтырыывысты кичээнгейге ап, түс черниң эрге-чагырга органнарынга, совхозтарның удуртукчуларынга негелдени тургузары күзенчиг.

Фабрикада кадр айтырыы чогумчалыг-даа болза, кол электрик дарый хереглеттинип турарын айтыксадым. Арга-дуржулгалыг электрик тускай эртемнигни фабрика чоогунда чаагайжыды туттунган, хөй өрээлдиг, огород, гаражтыг, чурттаарынга дыка таарымчалыг оран-сава манап турар.

Кызылдың куш фабриказы шак мындыг сагыш човаашкыннарлыг рынок шилчилгезинче кирип турар.

Данзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: куш ажаакчызы Чечек Түлүш.
Вячеслав **МОНГУШТУҢ** фотозу.

АРЕНДАТОР ФЕРМАДА

Комсомолчу аныяктарның Ээр-Хавак сүт-бараан фермазы чүгле «Тээли» совхозта эвес, районда мурнакчыларның бирээзи. Ук коллектив 1989 чылдың эгезинде совхоз-биле беш чыл хуусаалыг керээни чаргаш, аренда керээзи-биле ажылдап эгелээн.

Ол керээ ёзугаар ферма совхозтан 459 га тараа шөлүн, дөрт ДТ-75, МТЗ-80 маркалыг 5 тракторну, 200 саар инекти, кажаа-хораны болгаш өске-даа дериг-херекселдерни хөлезилеп алган.

Бо чазын 100 га черге силос, сенаж кылыр чаңгыс чылдыг, 120 гектарга хөй чылдыг сигенни, 150-ге тараа культураларын тараан. Фермада бо чылын план ёзугаар 396 тонна сигенни, 700 тонна сенажты белеткээр.

Ам бо хүннерде 700 тонна сенажты, 200 тонна сигенни белеткеп алган. Мал чеминиң планын бүрүн күүседир, кышкы үеле малга быжыг чем баазазын тургузар дээш ферманың ажыл-ишчилери амгы үеле улам күжениишкиниг, бир демниг ажылдап турарлар. Мал чеминиң белеткелинде 16 кижи хаара туттунган. Чайгы үеле сиген шөлүн Д. Опкан-оол эки суггарып турганындан сигенниң үнгени эки. Мал чеминиң белеткелинде сиген кезикчизи, тракторист Кызыл-оол Күжүгет, сараат салыкчылары Алдын-оол Хертек, Сагаан-оол Хертек олар эки ажылдап келген.

Фермада шупту 30 кижи ажылдап турар. Арендаже кирген болганда кижи бүрүзү бодунуң ажылын амгы үениң негелдезинге дүүштүр эде тургузуп, онаашкан ажылынга харысалгазын бедиткен. Оон уламындан саанчылар болгаш ферманың өске-даа ажылчыннары эвээш эвес акшаны эрткен чылдың түңнели-биле ап үнгеннер. Ниити ферма база орулгалыг болган. Арендаторларның удуртукчузу аренда-биле ажылдаарының хөй талалыг арга-хевирлерин шиңгээдип алырын бодап, чогаадыкчы дилээшкиниг ажылдап турар. Кышкы үеде саар инектерни ажаап, чемгерериниң талазы-биле дуржулга солчуп, кожавыс Хакасияның Таштып районнуң арендада фермазынга каш удаа барган. Оон көрүп, билип алган чүүлдерин ажыглап, саанчыларга, инек кадарчыларынга өөредип турар. Ферманың саанчыларын арендалыг ийи бригада кылдыр үскен. Алдын-оол Хертектиң удурткан № 1 бригадада 8 саанчы бар, олар 74 бызаа камгалап алыр турган, 103-түү алган. Чартык чылда күрүнеге 152 тонна сүт садар планын 162 тонна, азы 108 хуу күүсеткеш, районнуң сүт-бараан фермаларының аразында чарыштың тиилекчизи болуп, район наадымында шаңнаткан. Ол бригаданың комсомолчу саанчызы Анатолий Куулар район чемпиону болган.

Фермада инек кадарчылары 3 кижи ийи хонуктап, дүне-хүндүс чайгы үеде эки кадарып турганындан сүт саалдазы бедик болуп турган. Эң ылаңгыя Дуун-оол Иргит, Каң-оол Хертек оларның ээлчээнде сүт-саан элбек болур. Ферманың хоочун саанчылары Караш Иргит, Чылбак Куулар олар пенсияже үнерге, уруу Каллар Опкан-оол, оглу Анатолий Куулар солаан. Олар аваларының адын сыкпайн, ферманың мурнакчы саанчылары болуп, шаңнал-макталга төлептиг ажылдап турарынга аваларын чоргаарланыр. Сайлык Донгак, Любовь Салчак, Уранмаа Чамыян дээн ышкаш мурнакчы аныяк саанчылар фермада хөй. Александра Билчей, Хемчик Иргит база Чечек, Дуун-оол Иргиттер — аныяктарның дагдыныкчылары, күш-ажылдың хоочуннары. Ол ышкаш дээди эртемниг зоотехник Лидия Монгуштуң ферманың аренда керээзинге киирип турар улуг-хуузу аажок улуг деп чүвени демдеглээр херек. Малдан бедик шынарлыг продукцияны алыр дээш зоотехниктиг негелделерге дүүштүр тодаргай ажылдарны чорудуп турар ферманың кол башкарыкчызы ол.

Фермада кижилерниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар чылдан чылче тургустунуп, чаа тудуглар немежип турар. Бо чылын 25 орунныг уруглар сады ажыглалга кирген. Клуб, эмнелге пунктузу, садыг фермада бар. Чурттаглга бажыңнары немей туттунуп, ферма улуг суур кылдыр өзүп сайзырап турар. Инектерниң чемгерилгезин, суггарылгазын долузу-биле механизастаар хемчеглер алдынып турар. Сөөлгү чылдарда 200 инек кирер улуг, делгем кажааны туткан. Инек өдээн транспортёр-биле аштаар.

Ферманың үүрмек септелгезин чайын-на кылган. Бажың-балгаттарны, кажаа-хоранны чайын тускай тургускан таңныыл карактап хайгаарап турар. Ынчангаш оон чүү-даа читпес, бүрүн-бүдүн хевээр турар.

— Ферма күрүнеге сүт саларының болгаш мал чеми белеткелиниң планнарын бүрүн күүседир сорулгалыг, амгы бо хүннерде улам күжениишкиниг ажылдап турар бис. Арендатор улуска орулгала херек — деп, бригадир Алдын-оол Чанзанович чугаалап турар.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга районы.

«ОДУ ЧИТКЕН-ДИР»

● Шоодуг аяны-биле ●

Төмүр-оол аныяндан эрес, олут орбас, чыдып чытпас тал чүве-дир. Оон сонуургаа база кедергей, бир-ле чүведен халбактанган, бир-ле чүвени сонуургаан чорууп. Сонуургаан чүүлүнден ол салдынмас, кыдат сарыг хырба-ла. Ынчангаш ол Тывага кээп турган баштайгы машиналарны мунар эргени бодунуң кызымак тура-сорук-биле чаалап алган.

Төмүр-оол чолаачылаандан бээр үр апарып, ажылынга элээн мергежил берген, арга-дуржулгазы бар деп болур. Кожууң даргазының машиназын безин мунгаш, чыл чеде берген. Даргалар машиназы мунарынга таарыжыр болган, чүге дизе аңаа ла алдар аттыг болган, улус безин ону хүндүлеп көөр аан. Оон-биле чергелештир аңаа чалгааранчыг апаар үелер база тургулаар. Ол кажаныл дээрге, даргазы хурал-суглаа эрттире бергенде шак-шагы-биле машина кадарып олурар, шыланчыг-даа, чалгааранчыг-даа. Ам канчаар, кызып-кылайып хүлээлгезин күүседир апаар. Ону Төмүр-оол хээйынга кертип алган.

Даргазы ат болган аасыырак кижи чүве-дир. Хоозун ээзаашкыннар кылып, мегелээр чүвези база бар деңер даан. Дорту-биле чугаалаарга, оон даргазы «аксы-биле аал көжүрүп, дылы-биле дыт ужуруп» турда амыр-ла.

Даргазы санал бере бээрге, таалап дыңнап оруксаазы кээр. Сөстерни ол, туүйбулар чыый салып турганы-биле дөмей, аянаштыр адагылаар. Ынчалза-даа даргазының машина-техника талазын билбези таанда чөгенчиг, ээрил безин эптей ээрип шыдавас.

Ырак-узак орук чорда, машина үрели бээрге, берге-ле. Шак-шагы-биле үрелдежир апаар. Ындыг таварылга эвээш эвес болгулаан.

Чайын болза ажырбас. Төмүр-оолдуң даргазы хөлбеп ногаан, көк торгу дег, шыкка хөлестеп, хеп-сынын уштуп каапкан арыг агаарга эъткежин дадыктырып чыдар-ла болгай. А Төмүр-оол хоокуй, хүлээнгени күштүг, кара малгаш, кара үс апарган чушкуттунуп-ла билир.

Кыжын машина үрели бээрге, тергиин берге. Дарга чыдыг тонун кедипкеш, опеялар дег, көк көжээ апарган, кожүй берген олурза-ла, олурар. Төмүр-оол оозун хире-хире кээп көрүп каар. Чүвени канчап билир. Эрттир олурупса, сыра дег сырая доңа берген орза канчаар.

Даргазы хире-хире-ле:

— Че, Төмүр-оол! Кандыг кончуг үр чүве сен, дүргедеп кор, шыдажыр арга чок апардым! — деп алгырыылаар.

Төмүр-оол күжүр даргам дириг, доңуп калбаан-на-дыр деп иштинде бодап каар. Машина черниң черинге үрели бээрге, черле берге. Аът болза ажырбас. Турупкан-даа болза, дыштандырып, оъткарып, суггарып чорааш, бурунгаар калгыдып орар. Ол ээзин черле кагбас.

Бир катап Төмүр-оолдуң машиназы О. Шынаа барып чорда, орук ара үрели берген. Черниң чери, хоодаң ховү. Машина аңаа-ла казыргы дег караңнадыр маңнап органш, туруп алган. Аът болза, шимчедир кымчылапкы дег. Кара демирни канчап канчаар боорлаан. Төмүр-оолдуң даргазы ол үеде хөглүг кончуг хөөреп, ырлап, чораан чүве-дир. Машина туруп алырга, арайында-ла аажок багай чаларап үнген.

Төмүр-оол от кезектерин ол-бо чушкуттунган соонда: «Оду читкен-дир» деп түңнелге келген. Даргазы ону дыңнааш: «Кайда чыдыр» — дээш, машина адаан шаг болбуже дилээн.

Төмүр-оолдуң каткызы келген. Ынчалза-даа дылын ызырып алган. Каттырар болза, халап болгай-ла, даргазы дарына-ла бергей, хирезин билбес, хирин чуумас кижилер база чоргулаар-ла болгай але.

Даргазын кижи канчап канчаар, кижиниң хирези, кидистиң шынары-ла ыйнаан.

МЭЭҢ АДЫМ

● Амыдыралдан чугаа ●

Мээң адымны Көк-Хуна дээр. Шынап-ла чараш, солун-даа эвес, чажырар, базырар арга-жок, чаржынчыг, шоодунчуг ат-ла болгай.

Өөрүм-биле шывык аъттарывыс мунгулапкаш, шыкче углуг чарыштырып-ла кирер бис. Мээң кашпагай, шимченгирим аайлыг эвес, дораан-на эрте маңнааш, «үзүргеткен» аъттарның бажынга-ла баар мен. Эрте маңнай бээрим билек-ле, өөрүм адааргал-биле тынышалбышаан, барык-ла шупту деңге алгырыптарлар:

— Ээ, Көк-Хуна, Көк-Хуна! Мак, мак, ма-ак! Хуналар черле ындыг боор, маңгыр! — дишкеш-ле баарлар. Мен дээрге, көңгүс-ле мойнум кыскаш, кожээлениш, шимчей албастай бээр мен. Хейде-ле адымга шыжыгып ыглаксаам келир. Өөрүм өрттүг ўлам-на өөскүдүп алгыржырлар. Ынча хөй кижиниң аксы-боскун тудуп, дуглап алыр эвес, канчап канчаарыл, харын-даа хая-даш, кашпал-туруг безин:

— Ээ, Көк-Хуна, Көк-Хуна! Мак, мак, ма-ак! — деп оларга ушкажып улажырлар.

Ынчан кей-ле хомудаш, хорадап чораан-дыр мен деп чүвени кажан эзер дергизинден туттунуп, эр боор өзе бергеш, угаап, ук атты канчап ынчаар адааның ада-иемден ужуруп тып алганым соонда, ам-на ёзулуг атсына берген мен.

Авам күжүр мени божуп чадааш, олут-диригниң аразы угаан-медерел чок чыдып алган. Тос-тостуң соогу. Чаңгыс ог. Өөвүстен ыракка, ийи арт ажыр, үш хемни кежир суурга Көк-Хуна дээр эмчи турган. Көк-Хуна эмчини ачам чалап чеде бээрге, дораан-на дүннүң караңгызы, дүвү-шууурган дивейн, авамның караан чырыдарынга дузалаар дээш дүвү-далаш аъттаныпкан.

Эмчи келгеш, авамның караан чырыткан. Бир эвес Көк-Хуна эмчи эвес болза, авам-даа, мен-даа дириг турбааны ылап деп өле-баштыг өгбелерим, ак баштыг авалар чугаалажырлар.

Ындыг ачы-буянныг, авырал-кежиктиг кижиниң ады-биле адаттырганымга чоргаарланып чоруур мен.

Өөлет ЧИҢМИТ.

ЧУРУКТА: карак четпес калбак делгемнерлиг, чиргилчинниг шынаалары, ховулары торгу дег калбарып, чаттылып чыдар Моол черниң кыстары-дыр. Оларның кайызы-даа Моолдуң Завхан аймаанда «Туяа» солуннуң ажылдакчылары. Бирээзи И. Нарапчимэг — ол солуннуң корреспондентизи өскези С. Тогтохбаяр — ында типографияның парлакчызы.

Ол аймактың солунунуң ажылдакчылары бо күзүн Азияның төвүнге кээп чорааннар. Кызылдың турасказалдыг, төөгүлүг черлерин сонуургаан. Кызыл хоорайның алдын-сарыг чаштыг орус кызының холун тутканнар. Улуг тудугларда тыва, орус, украин, хакас оңнүктерниң чаңгыс дем-биле бажыңнарның ханаларын кады салып, быжыг найыралдыг ажылдап турарын көргеннер. Оларның чурттап турары Улиастай хоорайга шаг-шаанда чедирген алдан-дургуннарның дугайында бижимелдерни, аар, каң демир кинчини Алдан-маадыр аттыг музейниң залында делгелгеден көрүп, билип алганнар.

Ак-дуңма моол улус-биле тыва чоннуң шаг-шаандан каңналып быжыккан найыралын бо моол кыстар бедии-биле үнелеп, сагыш-сеткилинден хүндүлеп чоруурлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

Ноябрь 13-түң хүнүнде республика девискээринге 20 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген. Ооң иштинде амы-тынга аар кемдээшкинни чедирген — 1, дээрбедээн — 3, уптаан — 3, күрүнениң өнчүзүн оорлаан — 7, хуу өнчү оорлаан — 5 таварылга болган. Боо ажыглап, кем-херек үүлгеткен — 2, эзирик чораан 12 кижи база биче хулиган кылган 19 кижи туттурган. Ол херектерни изиг дээрези-биле истээш, 6-зын илереткен.

Кызыл хоорайга 10 кем-херек үүлгедиишкини болган. Машинаны эзирик башкарып чораан 3 чолаачы туттурган: пассажирлер АТБ-ниң 99—42 ТВЛ күрүне дугаарлыг ЛиАЗ-649 автомашинаның чолаачызы Б. Х. Эник, республиканың психэмнелгезиниң ЗАЗ—969 автомашинаның чолаачызы В. Ф. Гнусарев, Кызылдың орук-септелге-тудуг эргелелиниң ВАЗ—21013 автомашинаның чолаачызы А. Г. Прихин олар.

К. С. Шырбен Кызылдың культураның болгаш дыштаныышкынның Гастелло аттыг парыгында ажылдап, чурттап турар. Ооң 7 харлыг оглу Анатолий Шырбен ноябрь 12-де бажыңындан үнгеш, олчаан ээп келбээнин милицияга ол дыңнаткан. Оолду дилеп турар.

Ол-ла хүн Кызыл хоорайда КТЭК-тиң складының соңгаларын ужулгаш, камгалал демирлерин ыраайтыр тырткаш, муң ажыг рубльдиң эт-севин оорлап аппарган. Ооң истелгезин чорудуп турар. Кызылдың Тока кудумчузунда № 20 ясли-садтың чанынга Н. Н. Чумаринаның сумказын, эмнелге хоорайжыгажының девискээринге Т. М. Смышляеваның норка кежиндек дааран бөргүн үптеп аппарган.

Эрзин суурнуң эмнелгезинге бижекке балыглаткан 26 харлыг А. Д. Хорбазы эккелген. Карааштырып турар КМК тудугжузу Ю. Ч. Ловкаев туттурган.

Бай-Хаак — Кызыл аразының чаагылыг оруунга 17 километрге 53—24 ТВА күрүне дугаарлыг «КаМАЗ» автомашина Хадың хемин кежер көвүрүгге бөлүк чылгының кырынче маңнады бергенинден 20 аът ол черинге өлген. Ол Дүрген суурда Заречная кудумчузунуң 6 дугаар бажыңының чурттакчызы, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының чолаачызы болган.

Ноябрь 14-түң медээзи-биле алырга, республикада 26 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген, ооң чамдыктары бо: кижиниң кадыынга хоралыг аар кемдээшкини чедирген ийи таварылга, үш уптээшкин демдеглеттинген. Күрүне өнчү-хөреңгизин оорлааның дугайында ийи дыңнадыг кирген, хамаатыларның хууда өнчүзүнге хамаарыштыр алыр болза, ооң саны 19 болган. Изиг дээрези-биле дөрт херекти ажыткан. Иштики херектер килдистериниң эзириктер сергелир черинге 22 кижи кирген боор турар.

Кызыл хоорайга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? 10 кем-херек үүлгедиишкини болганы демдеглеттинген.

Үстүнде дыңнадыгның бадыткалы кылдыр чамдык чижектерни көргүзээли. Таңды районда Дүрген суурнуң Горький кудумчузунда 12 дугаарлыг бажыңдан А. Дүгерниң өлүг мага-боду тывылган. Күш-биле өлүргенинин демдектери бар.

Иштинче бижек-биле балыглаткан Э. Кууларны Чадаана хоорайда районнуң төп эмнелгезинге 3 шакта Чыраа-Бажындан эккелген.

Тээли суурда төп район эмнелгезинге 2 шакта Шуй суурдан 25 харлыг О. Иргитти эккеп чыттырган. Ол бижек-биле хөрээнче балыглаткан. Үстүнде үүлгедиглерге хамаарыштыр истелге чорун турар.

Ийи херээжен кижинин: бирээзин «Почта» автобус доктаар чер чанынга 23 шак үезинде, өскезин 19 шак үезинде Калинин кудумчузунда 7 дугаарлыг бажың девискээринге уптээн дугайында дыңнадыг база бар.

Кызыл хоорайга бажыңнардан оорлаан чүүлдерниң түңү 1-2 муң рубль кылдыр санаттынган. Шевченко кудумчузунда 181 дугаарлыг бажыңче база Колхозная кудумчузунда 8 дугаарлыг бажыңның 6 дугаар квартиразынче оор кирген, истелге чоруп турар.

Туран хоорайга аалчылар бажыңының чанынга М. Глуховааның норка кежи бөргүн ушта тыртып аппарган. Өөк суурнуң чурттакчызы С. Багай-оол туттурган.

Республиканың девискээринге ноябрь 15-тиң хүнүнде 32 кем-херек үүлгедиишкини даңзылаттынган. Оларны доораан истеп хынааш, 9-ун илереткен. Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем районнарга — 3-3, Кызыл районга — 2, Бай-Тайга, Өвүр, Каа-Хем, Тожу районнарга — 1-1, Кызылга — 16 кем-херек үүлгедиишкини болган.

Кызыл районнуң Сукпак суурнуң чурттакчызы 18 харлыг Виктор Ондар «Кызыл» аалчылар бажыңының чанынга чүрээниң кавызынче бижектеткен. Ону республика эмнелгезинге эккелген. Истелге чоруп турар. Ол-ла хүн хөгжүм-шии театрының дугаары 16 өрээлден база Респотребсоюзтуң кабинединден Е. В. Оюн, Е. А. Фадюшина оларның кештен дааран кылыгларын оорлап аппарган. Кызыл хоорайда Мугур кудумчузунуң № 2 квартиразының чурттакчызы А. Е. Крестенкоунуң хуу өнчүзүн оорлаан. Улуг-Хем районда Чаа-Хөл суурнуң чурттакчызы 19 харлыг Филипп Хорлуу туттурган.

Улуг-Хем районда Кечил-оол аттыг совхозтуң Тоорлуг-Чоогадда малчын коданга аъттар мунган билдинмес кижилер келгеш, малчыннарже дерзии халдаашкын кылып, каш удаа боолаан. Малчын 34 харлыг Роза Шактар-оол ол боо чазылдырыышкынының бирээзинден балыглаан. Кем-херек үүлгедикчилери кодандан хой алгаш дезипкеннер. Оларны тудары-биле тускай бөлүк ажылдап турар.

Мария КУЗЬМИНА.

ТВ Телевидение

НОЯБРЬ

Понедельник

НОЯБРЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 9.05 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 10.10 Бүт бөмбүүнүң допчулалы. 10.40 «Дириг амытаннар оранында». 12.10 Барымдаалыг фильм. 12.30 «Үе». 13.10—14.40 «Уттундурбас аялгалар». М. Магомаев ырлаар. 15.45 Башкортостанның девискээринден тыпкан археологтуг казыышкыннар дугайында барымдаалыг фильм. 16.10 Эртем медээчизи. 16.55 «Ырны мензэ белекке бергеннер». Телефильм. 17.25 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.00 Телефильм. 19.10 «Чөөн чүк базаары». «Ганджина» аас чогаал ансамблиниң концерти. (Таджик ССР). 19.45 Шүлүк чогаалының минуталары. 19.50 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Бүт бөмбүгүнүң допчулалы. 22.05 «Ыт четкен херээжен». Фильм-балет. 22.55 Авторжу телевидение. 00.10—00.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 9 класс. А. С. Грибоедов. «Угаандан човулаң». 9.05 Итали дыл. 1-ги чылы. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 Биология. 7 класс. Шил адаанда огород. 11.05—12.05 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 17.00 Мультфильмнер. 17.30 Аар атлетика. Делегей маргылдаазы. 18.00 Акробатиканга делегейниң болгаш Европаның маргылдаазы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Самагалдай школазының өөреникчилериниң концерти. 18.50 Мультфильм. 19.15 Медээлер. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Аар атлетика. Делегей маргылдаазы. 20.45 Хөгжүм телеабонементизи. «Конкурс дугайында сактыышкыннар». 21.35 «Вертиналь». «Сестуң албычизи». Телефильм. 21.55 Коллаж. 22.00—23.10 «Буурап дүшкен трест». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Тоолдар, легендалар». 19.30 «Карпаттарның арыын кокпажары». Телефильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

НОЯБРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Ол болган... болган...» 8.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 10.20 «Аян-чорукчулар клуву». 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.20—13.50 «Хоруглуг ырылар». Барымдаалыг фильм. 15.45 Хөгжүм эртинези. А. Скрябин. № 1 симфония. 16.40 Мультфильм. 17.00 Философчу чугаалар. Экономика болгаш медерел. 17.45 «Экии, хөгжүм!». 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.35 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Сос». Литературлуг уран-чечен программа. 23.30—23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң суг курлавыры. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 7 класс. Австралияның шинчилээшкини. 11.05 Авам, ачам база мен. Уруг ийи харже кирипкен. 12.05 «Буурап дүшкен трест». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.10—13.40 Ритмниг гимнастика. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Саратов телестудиязының программазы.

КЫЗЫЛДАН

17.50 Барымдаалыг фильм. 18.05 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа. 18.50 «Кодээ амыдырал». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Рынок: Германияда ол канчаар кылдынып турарыл». 21.00 «Мээң Чайковскийим». М. И. Прудкинниң чугаазы. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 23.40—00.55 «Буурап дүшкен трест». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.50 «Контакт». 18.25 Коллаж. 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.15 Стол теннизи. «Советская культура» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

НОЯБРЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 9.05 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 8-ки сериязы. 10.10 «Сос». Литературлуг уран-чечен программа. 12.10 Г. Сафиуллина татар улустуң ырларын күүседир. 12.30 «Үе». 13.20 Россия улустарының национал спорт хевирлериниң фестивалының дугайында. 13.50—14.15 В. Бриттен. Концерт. 15.30 Уругларга фильм. «Бенно-биле болган таварылгалар». 1-ги сериязы. 16.40 «Вайнах» ансамбльдиң концерти. 17.10 Уруглар шагы. 18.10 Россияның парламент медээчизи. 18.30 «Үе». 19.00 «Шынап болгаш рынок». 19.45 «Ялта-91». 19.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 8-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Ян Френкельге тураскааткан концерт. 22.35 «Чадалар». 23.50—00.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Арганың үнелиг шыгжамырлары. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Физика. 7 класс. Делегейни шимчедип турар күш. 11.05 Орус чугаа. 12.05—13.10 «Буурап дүшкен трест». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.05 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Дириг балык тудуп алыр дээш». 17.25 Фестивальдар. Конкурстар. Концерттер.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.40 «Тыва композиторлар — уругларга» 19.10 Медээлер. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Сураглыг шүлүкчүлер, композиторлар, ыраажылар биле ужуражышкын. 21.35 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.35 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 23.35 «Буурап дүшкен трест». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 00.40—02.45 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо» (Рига).

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.10 «Кайгамчык үени сактыр-дыр мен». Хөгжүмнүг телефильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

НОЯБРЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 9.05 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 9-ку сериязы. 10.10 Совет грректерниң культура болгаш уран чүүлүнүң 1 Бүгү-эвилел фестивалы. 11.10 Уруглар шагы. 12.10 Концерт. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 К. Симонов. «Лопатинниң демдеглелдеринден». Фильм-шии. 15.05 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. ЦСКА — «Динамо» (Рига). 15.45 Уругларга фильм. «Бенно-биле болган таварылгалар». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 16.45 «Шуурганнар үези». Телефильм. 17.45 «Ак-көк Дунай-90». 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Барымдаалыг фильм. 19.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 9-ку сериязы 21.00 «Үе». 21.30 «Ынакшыл база чарлыышкын». Шаандакы болгаш амгы үениң романстары. 22.15 Степан Эрьзяның үш күзели. 23.00—23.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35; 9.45 Бойдус эртеми. 4 класс. Черниң үнелиг шыгжамырлары. 8.55 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Балыктарның өзүп көвүдеп сайзыраары. 11.00 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.00 «Буурап дүшкен трест». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 13.05—13.35 Ритмниг гимнастика. 17.00 «Карабанриниң изи биле». Уран-чечен телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа. 19.00 «Бодалдар белдири». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Сээн шынчы адың». Телефильм. 20.45 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Буруузун миниин келири». 21.15 С. Беликов ырлаар. 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.30 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 23.30—01.45 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Крылья Советов» — «Сокол».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.15 Улусчу аялгалар. 18.30 «Үе». 19.00 В. А. Моцарт. Концерт. 19.15 Коллаж. 19.20 Чугула интервью. 19.30 Ритмниг гимнастика. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

НОЯБРЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Экии, хөгжүм!». 9.20 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 10-гу сериязы. 10.25 «Чадалар». 11.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Үе». 13.10 Г.-Х. Андерсен. «Жемчуг, алдындан үнелиг». Фильм-шии. 14.55 Д. Шостакович. Концерт. 15.25 «Бир эвес силерниң харыңар...» 16.10 Гнесиннер аттыг хөгжүм училищезиниң суртуулдарының концерти. 17.00 Уругларга кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильмнер. «Кодээге каникулдар». 17.35 Чугула интервью. 17.45 ССРЭ-ниң Дээди Советинде. «Тускай доругнаан күрүнелерниң кады ажылдажылгазы болгаш айыыл чок чоруктуң системазы». 18.30 «Ол болган... болган...» 18.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 10-гу сериязы. 20.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 21.00 «Үе». 21.30 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 21.40 Коллаж. 21.45 ИХМ медээзи. 22.00—01.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. Чапсарда (23.40) — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. В. И. Ленин — Коммунистиг партияның үндезилекчизи. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Чер шимчээшкиннери. Вулканнар. Гейзерлер. 11.05—12.05 «Лесь Курбас. Келир үеге...» Барымдаалыг фильм. 17.00 Мультфильм. 17.20 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сабантуй, сабантуй, сабантуй». 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.15 «Ыыт чок чугаа». Үнү чок болгаш дүлейлерниң нарын айтырыглары. 19.45 Медээлер. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Рынок: Германияда ол канчаар кылдынып турарыл». 21.00 Бүгүдеге спорт 21.15 «Паганини». Фильм-балет. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында: 22.40 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 23.40—01.00 «Кырган «шейхтиң» билээзи». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Гидон Кремер биле Марта Аргерихтиң концерти. 19.55 Коллаж. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

НОЯБРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 8.50 «Авам, ачам база мен». Уруг ийи харже кирипкен. 9.20 «Чыл үелери». Ноябрь. 10.20 Партнер. 10.50 Кинофестиваль. «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». Телефильм. 11.50 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 12.20 Тиилекчилер. 13.20 «Элдептиг улуг кижилер». Уран-чечен фильм. 14.55 Кинопрограмма «ХХ чүс чыл. Дүвүренчиг үениң хрониказы». Уран-чечен публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. «Ооң орнунга лама болурун кай». 16.25 Совет эстрадазының хоочуннары-биле ужуражышкын. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Тамара Вольская (домра) ойнаар. 19.00 Мультфильм. 19.50 И. Селезнёва режиссёрнуң фильмнери. «Күскү тоогү». 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазаанда. 21.45 «Күскү тоогү». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 23.05 Медээлер. 23.20 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда». 01.20—01.40 Шыдыраага делегей маргылдаазында.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Орус чугаа. 8.45 Барымдаалыг фильм. 9.00 «Бажын чоок-кавызы болгаш ону долгандыр». Уран-чечен телефильм». 10.30 «Нальчик». Телефильм. 10.50 Л. Иванова орус улустуң ырларын күүседир. 11.00 «Пи» демдек адаа-биле. 12.00 Мультфильм. 12.10 «Пи» демдек адаа-биле. 13.00 Видеоканал «Кады ажылдажылга». Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 «Үе» 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.30 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 23.30 Коллаж. 23.35 «Четкер дузаа». Хөгжүмнүг видеоканал. 01.35—02.55 «Хүн база үргүлчү чырып турбас». Уран-чечен фильм. «Полиция телефону 110» деп бөлүктен.

Воскресенье

НОЯБРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниң программа. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 Кинопрограмма. «ХХ чүс чыл. Дүвүренчиг үениң хроникасы». Уран-чечен публицистиг фильм. «Хойлар марыжы». 14.45 «Кодээден дамчыдылга». 16.00 «Ойна, гармонь!». 17.15 Бүгүдеге педагогика. 18.15 Эстрадалыг концерт. 18.45 Россияның парламент медээчизи. 19.00 Мультфильм. 19.25 «Өскээртен кижи». Уран-чечен фильм. (АКШ). 21.00 «Үе». 21.30 Бодуун болгаш моңге чүүлдер дугайында. 21.45 П. И. Чайковский». «100 романс». 22.05 «Маппет шоу». Ойнаарактар фильм-концерти. 15-16 сериялары. 22.55—00.45 Владимир Пресняковтуң шоузу.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Тверьге болган бот-тывыгыр академилиг ниити ырының 1-ги фестивалының киржикчилериниң дугайында концерт очерк. 8.35 «Бистиң чурттап орар оранывыс». Б. Добродеев режиссёрнуң фильмнери. «Черниң дээрниң кижилери». 9.35 «Пиркe шупту ынак». Румын цирктиң сылдыстары. 10.20 «Төндүрбээн кежээки чем». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 12.30 «Оначалал». РСФСР-ниң улустуң артизи Е. Петросянның киржилгези-биле шии. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 Телефильм. 18.40 Коллаж. 18.45 Видеоблок «Улусчу чогаадылга». Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 «Үе». 21.30 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 22.30—00.45 Экран мастерлери. М. Комаровская. «Хана артында». Уран-чечен фильм. (Польша).

КИНО

НОЯБРЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Рам и Лакхан» (2 сериялыг. Индия) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

Видеозал: «Переполох» 9.30, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Она с метлой, он в черной шляпе» 9.00, 12.20, «Черная пантера» 10.30, 13.50, «Ночной мотоциклист» 15.40, «Голубая бездна» 17.10, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Киночыынды» 12.00, «Рассказ «Харлея» 13.30, 17.10, «Светик» 15.20, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Двенадцать месяцев» 10.00, «Частный детектив, или Операция «Кооперация» 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Эгрета из слоновой кости» 13.00, «Катала» 14.00, 15.40, 17.20 шактарда.

НОЯБРЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Допинг для ангелов» (к/с Довженко) 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Воровка» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыынды» № 31 9.00, 12.10, «Мама» 10.20, 13.30, «Рам и Лакхан» (2 сериялыг. Индия) 15.20, 20.10, «Поле чести» (Франция) 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ночной мотоциклист» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Пираты XX века» 14.30, 19.00, «Любовь выигрывает» (Индия. 2 сериялыг) 16.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Частный детектив, или Операция «Кооперация» 17.30, 19.30 шактарда.

Аркадий Кыргысович Комбуй-оол бо чылдың октябрь 28-те паспортун, чолаачы шынзылгазын, ЗИЛ-151 автомашинаның техпаспортун, фактура чидирген. Ону тыпкаш, Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозтуң төвү Амдайгын суурда (индекизи 668134) Чадаа кудумчуда № 1 бажыңның № 4 квартиразынче дыңнадып, документилерни эгиткен кижини шаңнаар.

Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозу, Тыва АССР-ниң дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының чөвүлели, Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чери, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне комитеди, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, персоналдыг пенсионер

Яков Амырбитович
НОРБУНУҢ

хенертен мөчээнин дыңнадыышаан, оон өг-бүлезинге болгаш төрел-төрелдеринге база эш-өөрүнге ханы кажыдалын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

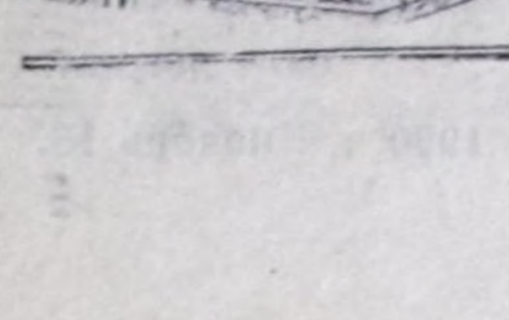

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 ◆ идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ [illegible] — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11 ◆ чурукчулар — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга [illegible]

Тиражы 28000 ака.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

Чагыг № 531.